

Hayırsever Kapitalizmi ve Erken Cumhuriyet Döneminde Sağlık Hizmetlerinin Örgütlenmesi: Rockefeller Vakfının Rolü

Aziz KÜÇÜK*

Öz: Bu çalışma, dünyanın en büyük hayırsever örgütlerinden biri olan Rockefeller Vakfı'nın 20 nci yüzyılın ilk yarısında Türkiye'de sağlık alanındaki faaliyetlerini incelemektedir. Çalışma, Amerikan hayırseverliği ile ilişkili olarak Vakfın Türkiye'ye yönelik ilgisinin özgün tarihsel bağlamını, faaliyetlerini ve sonuçlarını tartışmaktadır. Vakfın özellikle iki dünya savaş arası dönemde hıfzıssıhha kurumları, sıhhat merkezleri, tıp eğitimi ve tıbbi araştırmaları kapsayan ve finansal mekanizmalarla desteklenen programları ile Türkiye'de sağlık hizmetlerinin yeniden yapılandırılmasının makro bağlamı içinde nasıl bir işlev gördüğü analiz edilmektedir. Çalışmada Türkiye'ye yönelik olarak Vakfın ilgisinin hayırseverlik hedeflerinin ötesine uzanarak ekonomik, siyasi ve kültürel değerlerle yüklü olduğu ileri sürülmektedir.

Anahtar Kelimeler: Rockefeller Vakfı, halk sağlığı, Türkiye, hayırsever kapitalizmi, tıp.

Philanthropic Capitalism and Health Care Organization in the Early Republican Period: The Role of the Rockefeller Foundation

Abstract: This paper examines activities of the Rockefeller Foundation, one of the world's largest philanthropic organizations, in the field of health during the first half of 20th century in Turkey. In relation to American philanthropy, it discusses unique historical context, activities and results of the Foundation's interest towards Turkey. It is analyzed how programs of the Foundation covering public health institutions, health centers, medical training and medical researches supported with financial mechanisms functions within macro context of restructuring health services in Turkey, especially during the period between two world wars. In the paper, it is put forward that the Foundation's interests towards Turkey went beyond philanthropic goals and carries economic, political and cultural values.

Keywords: Rockefeller Foundation, public health, Turkey, philanthropic capitalism, medicine.

* Dr., Türkiye Kamu Hastaneleri Kurumu, Nasuh Akar Mah. Ziyabey Cad. 1407 Sok. No:4, 06520, Çankaya/Ankara/Türkiye

Makale gönderim tarihi: 16.05.2017

Makale kabul tarihi: 02.08.2017

Giriş

Sağlık alanında Erken Cumhuriyet döneminin en dikkat çekici ama çok bilinmeyen yönü dünya genelinde birçok ülkede olduğu gibi, Rockefeller Vakfı'nın (bundan sonra Vakıf olarak ifade edilecektir) halk sağlığı programı aracılığıyla Türkiye'de çalışmaya başlaması olmuştur. Türkiye'de dönemin Sağlık Bakanı Refik Saydam ile özellikle 1924-1936 yılları arasında kurdukları yakın ilişki neticesinde uluslararası düzeyde salgın hastalıkların epidemiyolojisi konusunda elde ettikleri tıbbi bilimsel bilgiyi finansal mekanizmalarla birleştirerek sağlık politikalarında ve sağlık hizmetlerinin örgütlenmesinde önemli rol oynamışlardır. 1920'lerin başında sağlık eğitimi ve hemşirelik alanında başlayan çalışmalara Ankara ve İstanbul'daki çeşitli halk sağlığı projeleri eşlik etmiştir. 1920'lerin sonlarında ve 1930'larda Vakfın bağışları ve personel desteği ile yürütülen bu projeler, Türkiye'de sağlık hizmetlerinin kurumsallaşması sürecine önemli bir katkı sağlamıştır. 1940'larda hemşirelik incelemelerine yönelen Vakfın ilgisi, 1950 sonrası medikal eğitim ve araştırma, beşeri ve sosyal bilimler alanları ile zirai bilimler konularında yoğunlaşmıştır. Ancak sağlık programları hiçbir zaman Vakfın ilgi alanı dışına çıkmamıştır.¹

Sağlık alanında Vakfın ön plana çıkmasına ve yeni bir hayırseverlik anlayışının oluşumuna 19 uncu yüzyılın sonunda ABD'de yaşanan düşünsel ve örgütsel değişiklikler neden olmuştur. ABD'de iyilikseverlik ve hayırseverlik konusunda daha bilimsel bir yaklaşımı birkaç unsurun bir araya gelmesi ortaya çıkarmıştır. Bunlar; bilimsel araştırma ve gözlem yönteminin doğa bilimleri yanında sosyal bilimler alanındaki sorunlara da uygulanması fikrinin yaygınlaşması; Andrew Carnegie, John D. Rockefeller ve Russel Sage gibi yeni sanayici ve iş adamlarının hızla artan zenginlikleri; ve bu kişilerin rekabet ve verimlilik temelinde yeni işletme, şirket ve tröst deneyimleri olarak ifade edilebilir (Erdem ve Rose, 2000:133). 20 nci yüzyılın başlarında sağlık alanında ilk önce ABD eyaletlerinde daha sonra da küresel ölçekte geliştirdikleri bilimsel yaklaşımla ön plana çıkan örgüt Rockefeller Vakfı olmuştur. Peki, Rockefeller hayırseverliği (*philantropy*) uluslararası sağlık bilgi birikiminin, örgütlerinin ve stratejilerinin üretilmesinde ve şekillenmesinde nasıl ve neden önemli bir rol oynamıştır? Vakfın faaliyet alanları hangi dinamiklerin etkisiyle süreklilik ve değişim ekseninde gelişmiştir? Vakfın dünyanın belirli stratejik bölgelerinde faaliyetlerini yoğunlaştırmasının arkasındaki ideolojik, siyasal, kültürel ve

¹ Günümüzde bile Rockefeller Vakfı, diğer hayırsever kurumlarla birlikte (Melinda&Bill Gates Vakfı, Clinton Vakfı gibi) özellikle gelişmekte olan ülkelerde sağlık sistemlerinin dönüştürülmesini hedeflemektedir. Bu noktada ulusal sağlık sigorta programlarının desteklenmesi ve erişimi artırmak için e-sağlık programları (tele-tıp, elektronik hasta kaydı, e-öğrenme gibi) dâhil olmak üzere çeşitli programlara yatırım yapmaktadır. Geliştirilen hastalık sürveyans (kontrol) programları ile sınırlar arası veya sınır ötesi olası salgınları izlemek ve raporlamak amacıyla erken uyarı sistemi kurulmasına yönelik çalışmalar yürütmektedir. (www.rockfound.rockarch.org/transforminghealthsystems, 17/01/2017).

ekonomik saikler nelerdir? Bu sorular özellikle günümüzde, “*hayırsever kapitalizmi*” çağında Melinda ve Bill Gates Vakfı, Clinton Vakfı gibi kuruluşların sağlık alanındaki uluslararası faaliyetleri dikkate alındığında daha da anlam kazanmaktadır. Şirket-vakıf işbirliğine dayanan eğilimin somut biçimlerinden biri olan hayırsever kapitalizmi, emeğin ve doğal kaynakların sömürülmesi yoluyla biriktirilen kârların, işletme yaklaşımları dolayısıyla görünüşte sosyal refahın iyileştirilmesi, gerçekte ise çıkar yönelimli kullanılmasını ifade etmektedir. Ancak hayırsever kapitalizmde finansal çıkarlardan söz edilmezken, genellikle kapitalist modernliğin faydalarını herkese yayma düşüncesi ile Vakfın dünya genelinde verdiği 17 milyar dolarlık destek (rockefellerfoundation.org, 2017) örneğinde olduğu gibi, “*dünyanın kurtarılmasının*” (Birn, 2014:2) bir yolu olduğuna sıklıkla vurgu yapılmaktadır.

Bu çalışma, Türkiye’de sağlık sisteminin gelişiminde ve özellikle de Erken Cumhuriyet döneminde sağlık hizmetlerinin örgütlenmesinde somut bir biçimde ele alınmayan Rockefeller Vakfı’nın etkisini ve önemini ortaya çıkarmayı amaçlamaktadır. Vakfın sağlık alanına yaklaşımı ve bu yaklaşımın Türkiye özelinde mikro düzeyde analizi, Rockefeller’in hayırsever kapitalistliği ile ilişkilendirilmektedir. Çalışmada, Vakfın Türkiye’de yürüttüğü halk sağlığı programlarının hayırseverlik hedeflerinin ötesine uzanarak siyasi, ekonomik ve kültürel değerler ve sonuçlarla yüklü olduğu savı ileri sürülmektedir. Bu sav özellikle, Amerikan Yabancı Misyonerler Komisyonu Kurulu (*The American Board of Commissioners for Foreign Missions -ABCFM*) ile Rockefeller arşiv merkezinin (<http://rockarch.org>) Vakıf ile ilgili çok sayıda temel kaynağa (günlükler, yıllıklar, yazışmalar, notlar, proje dosyaları, burs alan kişiler hakkında bilgi gibi)² sağladığı erişim yardımıyla kanıtlanmaya çalışılmaktadır. Çalışmanın ilk bölümünde Vakfın sağlık alanındaki faaliyetlerinin kökeni, uluslararası hedefleri, örgütlenmesi ve genel stratejisi incelenmektedir. Daha sonra Vakfın Türkiye’de sağlık alanındaki faaliyetlerinin biçimlenişi ve işleyişi tarihsel momentleri ile birlikte ele alındıktan sonra Türk sağlık sistemi ve örgütsel yapısına kurumsal yansımaları analiz edilmektedir.

Rockefeller Vakfı ve “Tıbbi Hayırseverliğin” Ortaya Çıkışı

Rockefeller Vakfı, 1913 yılında “*dünya genelinde insanoğlunun sağlığının gelişmesine yardımcı olma*” (RF, 1920: 64) misyonu ile “ABD’nin güneyinde siyahlar ve yoksul beyazlar için yüksekokul eğitimi sağlayan, deney çiftlikleri kuran, parazite karşı kampanyalar düzenleyen, medikal eğitimi geliştirme çalışmaları yapan hayırsever kurumların bir araya gelmesi ile kurulmuştur”

2 Vakıf tarafından raporlar, coğrafik numara sistemine göre dosyalanmıştır. Özel raporlar (Special Report) başlığı altında ülke raporlarının yer aldığı arşivde, 805 ülke kodu Türkiye’ye aittir. 1915-1950 arasında yer alan belgeleri kapsayan dosyaların tam metinlerine Vakfın resmi arşiv sitesinden ulaşılamamış olup, belgelerin seri ve alt serilerini içeren dizini ekte verilmiştir.

(Abel, 1995: 341). Vakfın faaliyetleri sağlık, tıp ve nüfus bilimleri başta olmak üzere tarım ve doğa bilimleri, beşeri ilimler, sosyal bilimler ve uluslararası ilişkiler alanlarında yoğunlaşmıştır. Vakıf, özellikle iki dünya savaşı arasındaki dönemde halk sağlığı alanındaki uluslararası faaliyetlerin gelişiminin ana finansman kaynağı, temel biyolojik ve biyomedikal araştırmaların önemli bir destekleyicisi olmuştur.

Petrole dayalı serveti³ ile John D. Rockefeller'ın sağlık alanına ilgisi bir tesadüften ibaret değildi. John Rockefeller'ın babası William Rockefeller bir doktor olmamasına rağmen, “*Dr. Levingston*” ve “*Devil Bill*” adlarıyla ülkenin kırsal kesimlerinde özellikle de Kanada ve New York'un kuzeyinde insanlara yılan yağı, romatizma ve kanser tedavisi için ham petrol toniği gibi ürünler satarak “şifacı” olarak ün kazanmıştır (Chernow, 2004:37-43; Cerid, 1965:11). Böylece sağlık ve petrol alanlarına aşına olarak yetişen ve genç yaşta iş hayatına atılan Rockefeller'ın 1870 yılında kurduğu Standard Oil Şirketi petrol kuyuları, rafinerileri ile petrol taşımacılığını kontrolü altına alarak dünya petrol piyasasında hâkimiyetini artırmıştır. Rockefeller'ın sağlık ve tıp alanındaki çalışmalarının geleceğini şekillendiren ise, 1888 yılından beri Rockefeller'ın sağ kolu olarak çalışan Frederick T. Gates sayesinde olmuştur. Gates, ABD'de bilimsel tıp çalışmalarının başlamasına katkı sağlamış ve “medikal araştırma, medikal eğitim ve halk sağlığı alanında hayırseverlik çalışmalarının stratejilerini oluşturarak yatırımları organize etmiştir” (Brown, 1979:105-107).

Rockefeller'ın tıpla ilgili ilk hamlesi 1901 yılında, hastalıkların altında yatan nedenleri bulmak için biyomedikal araştırmalar yapmak üzere ABD'de kurulan ilk kurum olan Rockefeller Tıbbi Araştırma Enstitüsü'nün (*Rockefeller Institute for Medical Research*- 1965'ten sonra Rockefeller Üniversitesi) kurulması olmuştur.⁴ 1903 yılında kurulan Genel Eğitim Kurulu (*The General Education Board*) ise güney eyaletlerinde din, ırk ve cinsiyet ayrımı gözetmeksizin kamusal eğitim (tıbbi eğitim de dâhil olmak üzere) sistemlerinin oluşturulmasını desteklemiştir. Chernow bu teşekkürün amacını, “güneylilere daha fazla yardım etmek isteyen kuzeyli kapitalistlerin paralarını daha akılcı kullanabilmelerini garanti altına alacak şekilde hareket edebilen bir araç

3 John D. Rockefeller'ın 1870 yılında kurduğu Standard Oil Şirketi, ABD'deki küçük şirketleri bünyesine alarak hızla büyümüş ve ABD'nin en büyük petrol tekeli haline gelmiştir. On senede şirket sermayesini 55 milyon dolardan 550 milyon dolara çıkaran şirket (Zogheb, 1935: 137-138), 1900'lü yılların başlarında petrol üretiminin yaklaşık yüzde 90'ını eline geçirmiştir. Kanımızca, şirketin kısa sürede bu kadar hızlı büyümesinin sırrını en açık şekilde, Rockefeller'ın Brown Üniversitesi'nde öğrencilere hitaben yaptığı bir konuşmada dile getirdiği “*parlaklığı ve güzel kokusu ile bilinen 'Amerikan güzeli' gülü, sadece etrafındaki taze yeşeren gonzalarının temizlenmesi ile yetişebilir*” (Tarbell, 1905:v) sözü anlatmaktadır.

4 Aralık 1900'da Rockefeller'ın ilk torunu olan üç yaşındaki John Rockefeller McCormick, kızıl hastalığına yakalanarak 2 Ocak 1901'de öldü. Doktorlar ona kızıl hastalığının nedeni hakkında hiçbir şey bilmediklerini ve onun etkin bir tedavisi olmadığını anlattıklarında, Rockefeller uzun zamandır planladığı bir araştırma kurumu kurulması için adım atmaya karar vermiştir (Corner, 1964: 30-31).

sağlanması” olduğunu ileri sürmüştür (Chernow, 2004: 21). Buna paralel olarak 1909’da ABD’nin güneyinde başta kancalı kurt (*hookworm*) hastalığının yok edilmesi olmak üzere birçok bulaşıcı hastalığın halk sağlığı programları ile tedavi edilebilmesi için Rockefeller Sağlık Komisyonu (*Rockefeller Sanitary Commission*) oluşturulmuştur. Bu doğrultuda 11 güney eyaletinde bulaşıcı hastalıklara karşı yürütülen bölgesel kampanyalarda tıbbi eğitim öncelikli olarak ele alınarak başarı kazanılmıştır.

Eyalet düzeyinde elde edilen ulusal deneyimleri uluslararası alana taşımak üzere bu örgütün ardılı olarak Uluslararası Sağlık Komisyonu (*The International Health Commission*), 27 Haziran 1913’te bilimsel tıp bilgisini yaygınlaştırma ve halk sağlığını teşvik etme amacıyla kurulmuştur. Bu örgütün adı ve işlevi 1916’da Uluslararası Sağlık Kurulu (*The International Health Board*) ve 1927’de Uluslararası Sağlık Bölümü (*The International Health Division-IHD*) şeklinde değişime uğramıştır. Vakıf, bu kuruluşlarla beraber dünyanın ilk hijyen ve halk sağlığı okulu olan John Hopkins Üniversitesi’ni (1916) kurmuş ve Birinci Dünya Savaşı sonrasında Harvard Halk Sağlığı Okulu’nu (1922) da bir diğer aktör olarak geliştirmiştir. IHD, uluslararası düzeyde daimi halk sağlığı kurumları ağı oluşturmak için bir katalizör olarak çalışmıştır. IHD, 1948 yılında Dünya Sağlık Örgütü kurulana kadar halk sağlığı alanındaki en önemli örgüt konumundaydı. İkinci Dünya Savaşı sonrası Vakfın ilgisinin sosyal bilimlere yönelmesiyle, 1951 yılında IHD’nin ayrı bir kurum olarak varlığı sona ermiştir. Bu 38 yıllık süre içerisinde IHD, 80 ülkede uzmanları aracılığıyla hedeflenen belirli hastalıklarla ilgili çalışmalar yanında ulusal halk sağlığı kurumları oluşturmaya çalışmıştır (rockefeller100.org, 2015). Vakıf, 1921 yılında Cenevre’de kurulan Milletler Cemiyeti Sağlık Örgütü (*League of Nations Health Organization*), Kızıl Haç ve diğer hayırsever örgütlerle yakın işbirliği geliştirerek, uluslararası düzeyde etkinliğini pekiştirmiştir.

Vakfın kanımızca en önemli başarısı, tüm dünyada halk sağlığının sistematik korunmasının tamamen bir devlet işlevi olduğu fikrinin yerleştirilmesi olmuştur. IHD’nin ilk yöneticisi olan Wickliffe Rose’un görev süresi boyunca (1913-1922) örgütün temel ilkeleri şöyle belirlenmiştir (Hackett, 2017): “*Hıfzıssıhha işi, temel olarak devletin bir işlevidir. IHD, devlet kurumlarının organizasyonlarını destekleyerek ve sağlık çalışanlarının eğitimi için uzman desteği, finansal kaynaklar ve tesisler sağlayarak faydalı olabilir. IHD’nin yardımları geçicidir ve devletler kendi halk sağlığı işleyişlerini yönetebildikleri zaman sonlandırılmalıdır. IHD’nin bütün yardımları, kamu sağlık kurumlarını oluşturma veya geliştirme amacıyla verilmelidir.*” Bu alıntıdan da anlaşılacağı üzere IHD’nin değişmeyen amacı, etkin bir şekilde uygulanan halk sağlığı faaliyetleri ile devlet kurumlarını dönüştürmektir. Bu yüzden Vakıf, sadece

ulusal hükümetlerle ve hükümetlerin talepleri üzerine çalışmayı genel stratejisi olarak benimsemiştir. Nitekim uluslararası karaktere sahip belirli sağlık yükümlülüklerinin ulusal hükümetler tarafından üstlenilmemesi ve halk sağlığının daha fazla siyasi ve ekonomik istikrara yol açacağı düşüncesi, Vakfın uluslararası sağlık politikasının temel belirleyicisi olmuştur.

Vakfın Sağlık Programlarının Amacı: Hayırseverliğin Ötesi

Latin Amerika ve Karayipler başta olmak üzere özellikle Doğu Avrupa, Asya ve Afrika ülkelerinde yaygın olarak görülen tropikal ve bulaşıcı hastalıklarla (RF, 1914: 13-46) mücadele, deniz aşırı yayılım gösteren madencilik ve petrol ağırlıklı Rockefeller şirketlerinin ekonomik çıkarları için önemli bir sorun alanı oluşturmaktaydı. Bu nedenle halk sağlığı programları, Vakfın çalışmalarının merkezine yerleşmiştir. Yeni pazar arayışındaki Amerikan sermayesinin kapitalist gelişmeyi sağlayabilmesi için bir ekonomik ve toplumsal mühendislik programı olan (O'Brien, 1999:105) Vakfın faaliyetleri, emek verimliliğini arttırmanın bir yolu olarak bulaşıcı hastalıkları kontrol altına alma ve sağlık koşullarını iyileştirme amacı taşımaktaydı. Çünkü ancak halk sağlığı çalışmaları sonucu ortaya çıkacak daha sağlıklı ve daha üretken bir emek gücü, Batılı sermayenin gelişme arayışında olan kârlarını arttırabilirdi. Waitzkin ve Jasso-Aguilar tarafından gözlemlendiği gibi, Vakıf yöneticileri bulaşıcı hastalıkların uluslararası yaygınlaşan kapitalist teşebbüsler için birkaç nedenle sıkıntı yarattığına dikkat çekmiştir (Waitzkin and Jasso-Aguilar, 2015:117):

İlk olarak, bulaşıcı hastalıklar çalışanların enerjilerini ve bundan dolayı verimliliklerini azaltmaktaydı. Bu görüşten hareketle kancalı kurt hastalığı, "*tembel insanların hastalığı*" olarak bilinmekteydi. İkincisi; dünyada madencilik, petrol çıkarma, tarım ve meta satışı için yeni piyasalar arayışında belirlenen alanlarda salgın hastalıkların olması, bu alanları yatırımcılar ve yönetici personel açısından çekici kılmamaktaydı. Üçüncüsü; şirketler çalışanlarının bakım sorumluluklarını üstlenmediklerinde, bulaşıcı hastalıklar önlenmediğinde veya kolayca tedavi edilmediğinde maliyetler yükselmekteydi.

Benzer biçimde, Vakfın sağlık programları konusunda kapsamlı çalışmaları olan Richard Brown, Vakfın faaliyetlerinin coğrafik genişlemesi ile uluslararası düzeyde Amerikan ticari çıkarlarının artması arasındaki nedensellik ilişkisine dikkat çekmiştir. Brown, Vakfın diğer ülkelerdeki halk sağlığı programlarının bu ülkelerin piyasalarını ve kaynaklarını kontrol altına alarak sermaye birikimini artırma ve ABD'nin gelişmesine yardım etme hedefi taşıdığını belirterek programları 4 ana sava dayandırmıştır (Brown, 1976:897):

- i. Birincisi, özellikle endüstrileşmemiş ülkelerin kaynaklarının ve piyasalarının kontrolü, Birleşik Devletlerin zenginliğinin kaynağı olarak nitelendirilmiştir. Buna ilave olarak, bu ülkelerin siyasi kontrolünün endüstrileşmiş kapitalist ülkelerden '*artık*' sermayenin

kârlı yatırımlara açılmasının sürekliliği için önemli olduğu düşünülmüştür.

- ii. İkincisi, geri kalmış ülkelerin ekonomik olarak büyümesi, kapitalist ülkeler tarafından onların kaynaklarının, piyasalarının ve yatırım fırsatlarının başarılı bir şekilde sömürülmesi için gereklilik olarak görülmüştür.
- iii. Üçüncüsü, tropikal hastalıkların (özellikle de kancalıkurt, sıtma, sarıhumma gibi hastalıkların) az gelişmiş ülke insanların *'uygarlığın faydalarından'* yararlanmasına ve ülkelerinin ekonomik kalkınmasına katkıda bulunmalarına engel olduğuna inanılmaktaydı.
- iv. Ve dördüncüsü, Vakfın strateji uzmanları biyomedikal bilimlerin ve bu bilimlerin halk sağlığı programları yoluyla uygulanmasının, bu insanların sağlığını ve çalışma kapasitelerini artıracığına; batılı endüstriyel kültürü ve ABD'nin ekonomik ve siyasi egemenliğini kabul etmeleri konusunda onları ikna edeceğine inanılmaktaydılar.

Yukarıda belirtilenler ışığında Vakfın halk sağlığı çalışmalarının emperyalizmin gereksinimleri bağlamında ele alınması mümkündür. Tıbbın Batının üçüncü dünya ülkelerini sömürgeleştirmesinde oynadığı rol ele alındığında kolonyalizmin kendi otoritesini, meşruluğunu ve kontrolünü sağlamak için *"bedeni"* bir alan olarak kullandığı veya kullanmaya çalıştığı görülmektedir. Bu açıdan kolonyal tıp tarihi ile salgın hastalıkların kontrolü iç içe geçmiştir. Beden ile ilgili tıbbi bilginin birikimi siyasal gelişime ve kolonyal sistemin ideolojik eklemlenmesine katkı sağladığından tıp ve sağlık hizmetleri, kolonyal düzenin geniş kapsamlı özelliğinden soyutlanamaz. Aksine, kolonyalizmin siyasal etkisi, ekonomik çıkarları ve kültürel zihniyeti ile bütünleşmiştir (Arnold, 1993:8). Vakfın *"ABD dış politikasını etkisi altına aldığı"* (O'Brien, 1999:105) 20 nci yüzyılın başlarında Latin Amerika, Asya ve Afrika'daki faaliyetlerinde sağlık hizmetleri ile emperyalizm arasındaki bağ daha açık biçimde görülebilmektedir. Waitzkin'e göre emperyalizmin en temel ayırt edici özelliği Üçüncü Dünya ülkelerinden, ekonomik olarak hâkim ülkelere ham madde ve insan sermayesi akışıdır. Emperyalizm sayesinde şirketler ucuz işgücü arayışına girdiklerinden çalışanların verimliliği, özellikle Latin Amerika ve Asya'da, ABD'nin büyüyen endüstrileri ile sıkı sıkıya bağlı hayırseverler vasıtasıyla yurtdışında desteklenen halk sağlığı programlarının en önemli amacıydı (Waitzkin, 2000: 50). Bu perspektiften birçok kapitalist için hayırseverlik, kâr güdüsünün bir parçası olarak Amerikan ve Batı kapitalist yayılmacılığının biri ürünüdür. Kapitalizmin *"şirket kapitalizmine"* evrildiği bu dönemde, gerek Vakfın gerekse genel anlamda hayırseverlik faaliyetlerinin

temel hedefi, kapitalist toplumun destekleyicisi olan bir tıp sisteminin geliştirilmesi olmuştur.

Türkiye’de Rockefeller ve Hayırseverliğinin Kökeni: Misyon Olarak Tıp

Türkiye’de Amerikan iyiliksever ve hayırsever çalışmaları, ABD’den ilk Hristiyan misyonerlerin İzmir’e geldiği 1820’lere kadar uzanmaktadır. 15 Ocak 1820’de Pliny Fisk ve Levi Parsons adlı iki misyoner İzmir limanına vardığında İngiliz Konsolosluğunda bir papaz olan Rev. Charles Williamson ve şehrin önde gelen tüccarlarından Mr. Lee ve Messrs. Perkinses tarafından karşılanmışlardır. Yaşadıkları dil sorununu aşmak özellikle de Rumca öğrenmek için Sakız Adasına geçen misyonerler, daha sonra Anadolu’da eğitim, sağlık ve kutsal kitaplar yanında diğer önemli dini kitapları ve broşürleri çevirmekle meşgul olmuşlardır (ABCFM, 1834: 278-280). ABCFM tarafından başlatılan misyonerlik çalışmaları, başta İzmir (1820) ve İstanbul (1831) olmak üzere, Erzurum (1839), Antep (1847), Adana (1852), Maraş (1854), Merzifon, Kayseri, Van, Mardin gibi 17 büyük misyonerlik merkezi, 9 hastane ve 25 bin öğrencinin eğitim aldığı 426 okulun dâhil olduğu bir ağ halini almıştır (Erdem ve Rose, 2000:133). Modern tıbbi uygulamalardan yoksun bir ülkede yaşamının ve çalışmanın imkânsız olduğunu düşünen misyonlar, misyonerlerin tıp eğitimi almalarını desteklemiş veya onları kısa süreli tıbbi eğitime tabi tutmuşlardır. Nitekim 1910’lu yıllarda her dört misyondan üçü, tıbbi çalışmalar yapmaktaydı (ABCFM, 1915: 97-98).

Osmanlı döneminde Rockefeller hayırseverliğinin ilk adımları ise, Baptist misyonerlere sağladığı destekler ve Birinci Dünya Savaşı ve sonrasında Yunan ve Ermeni göçmenlere verdiği insani yardım desteğinin bir parçası olarak biçimlenmiştir. Sağlıkla ilgili hayırseverlik faaliyetleri ile Rockefeller’a ait Standard Oil Company of New York (*Socony*) şirketinin Osmanlı İmparatorluğu petrol bölgelerine yatırım yapmaya başlamasının aynı döneme denk gelmesi, hayırseverliğin arkasındaki ekonomik unsurların göz ardı edilmemesi gerektiğine işaret etmektedir. Savaş öncesi dönemde söz konusu şirket, özellikle gazyağı ürünü için Mısır’da, Doğu Akdeniz’de ve Anadolu’da geniş bir ihracat pazarı oluşturmuştu. *Vacuum Oil Company*’nin desteği ile Standard Oil, 1898’de Doğu Akdeniz kıyılarına hizmet eden Mısır şubesini kurmuştur. 1911’de de İstanbul’da gazyağı ve madeni yağlar satışı için bir dağıtım bürosu ve İzmir’de depolama alanları oluşturarak (DeNovo, 1963: 39-40), Osmanlı akaryakıt piyasasını yaygın bir biçimde ele geçirmiştir. Bu olanaklar, Doğu Akdeniz kıyılarında ısıtma ve pişirmede moda haline gelen petrol sobalarının satışlarının artmasına yardım etmiş ve genellikle aydınlatmada kullanılan gazyağı talebini canlandırmıştır (DeNovo, 1963:40). İstanbul ofisinin başına atanan Oscar Gunkel, Osmanlı İmparatorluğu’nda hem şirketin ürünleri için

pazarlama ağı geliştirmeye başlamış hem de ülkenin petrol üretim potansiyelini araştırma ve ayrıcalık elde etme arayışına girmiştir (Uluğbay, 1995: 67). Osmanlı petroleri üzerinde Amerikan, İngiliz ve Alman şirketleri arasında yaşanan ticari rekabeti⁵ lehine kullanmak isteyen Standard Oil Şirketi, Türkiye’de ABD’nin demiryolları üzerindeki imtiyazını kullanarak Musul petrollerine ulaşmak istemekteydi. Burada dikkat çeken bir husus da, New York Times’in 29 Temmuz 1915 tarihli haberine göre, insani yardım çalışmaları nedeniyle Sultan’ın (Mehmed Reşad) Standard Oil Şirketi Başkanı W.E.Bemis’i ikinci sınıf Osmaniyeye nişanı ile Standard Oil Şirketinin İstanbul ofisi yöneticisi Oscar Gunkel ve yönetici asistanı L.I. Thomas’ı üçüncü sınıf Osmaniyeye nişanı ile ödüllendirmesidir (NYT, 1915). “*Standard Oil için iyi olan, Amerika için de iyidir*” deyişinin yerleştiği bu yıllarda Standard Oil Şirketi, “İstanbul ve İzmir’de 1930’ların sonuna kadar 2,5 milyon dolarlık bir yatırım gerçekleştirmiştir” (DeNovo, 1963:264-265). Vakfın yıllıklarına göre Türkiye’ye toplamda 300-350 bin dolar gibi bir bağış yapıldığı düşünüldüğünde, Standard Oil’in gerçekleştirdiği 2,5 milyon dolarlık yatırım karşılığında elde ettiği kâr yanında bu bağışın çok da önemli olmadığı söylenebilir.

Türkiye’de Vakfın programları ile Rockefeller yatırımları arasında yakından bir ilişki mevcut olsa da çoğu zaman aralarında bir nedensellik ilişkisi olduğu ileri sürülemez. Diğer bir deyişle, Türkiye’deki misyonerlik ve tıbbi hayırseverlik faaliyetlerini Standard Oil’in gaz lambaları ve yakıt gibi pazarlama kampanyalarının takip ettiği görülmekle birlikte (Brown, 1977: 190-192) Vakfın programlarının Amerikan kapitalizminin gereksinimlerini karşılamaya yönelik olduğu (Brown, 1976:902) daha açık bir şekilde ileri sürülebilir. Örneğin, 1905 yılında Gates, Rockefeller’i protestan cemaat misyonlarının bir organizasyonuna 100 bin dolar bağış yapmaya teşvik ederken, endüstriyel kapitalizmin gelişiminde misyonerlerin etkilerinden bahsederek, “misyonerlerin çabalarının öncülüğünde yabancı toprakların ticari fethi olmasaydı, Amerikan ihracat ticaretinin büyük bir hızla artmasının imkânsız olduğunu” dile getirmiştir. Bu sebepten ötürü misyonerler çoğunlukla askeri güç tehdidi ile desteklenen “*emperyalizmin kadife eldiveni*” olarak nitelendirilmiştir (Brown, 1979:122-123).

⁵ Osmanlı topraklarında petrol üzerindeki imtiyaz arayışında olan şirketler arasındaki çekişme, 1910’lu yıllarda hat safhaya ulaşmıştır. Örneğin Osmanlı-Amerikan Kalkınma Şirketi, Almanya’nın İstanbul elçisi Baron Marchall’ın 1910 yılında Türk kabinesine verilen bir akşam yemeğinde “*Türkiye’de Amerikan sermayesinin gelişiminin zararlı olabileceği ve Amerikalıların yalnızca Standard Oil’in değerli petrol alanlarının güvenceye alınması ile ilgilendiği*” (Denovo, 1963: 71) şeklindeki sözlerini Osmanlı-Amerikan ilişkilerini engelleyici bir tutum olarak değerlendirmiştir. Yine Berlin’de yayımlanan bir gazetenin 21 Haziran 1910 günkü sayısında çıkan bir makalede, Chester’ın Standard Oil Şirketi’nin bir kuklası olduğu, Osmanlıların Rockefeller tarafından kandırılmakta olduğu ve bu proje ile bölgedeki birçok maden üzerinde öncelik hakkı elde edilmek istendiği iddiaları ileri sürülmüştür (Uluğbay, 1995: 59).

Amerikan Misyoner Heyeti Sekreteri James L. Barton 1908 yılında basılan “*Türkiye’de Gündoğumu*” adlı kitabında, “*modern zamanın şövalyeleri*” veya “*bütün hamuru mayalayacak maya*” olarak ifade ettiği misyoner doktorları, sundukları hizmetlerle Osmanlı topraklarında “kaderci” anlayışın sorgulanmasına zemin hazırlayarak modern tıbbın yerleşmesinde önemli bir unsur olarak görmüştür (Barton, 2010: 179-183). 1915 yılında James L. Barton, İzmir’de Amerikan misyonerliği çalışmaları yapan Rev. J. P. McNaughton ile IHD genel direktörü Wickliffe Rose arasında “*Türkiye’deki genel sağlık koşullarına ilişkin*” yapılan görüşmede, Türkiye’de başta sıtma ve çiçek olmak üzere tüberküloz, frengi, tifo ve tifüs vakalarının yaygın olduğu, Mekke’nin dünyanın kolera merkezi olduğu ve buradan Türkiye’ye yayıldığı, hijyen ve drenaj sisteminin olmadığı yönünde olumsuz bir görüntü resmedilmiştir. Daha sonra da İstanbul’un stratejik öneminden dolayı burada büyük bir tıp okulu ve hastane inşa edilmesinin gerektiği vurgulanmıştır (Rose, 1915:1-5). ABCFM, Vakıftan Mart 1915’te iki-üç yıllık dönem içinde Türkiye’deki faaliyetlerin desteklenmesi için 1.385.000 dolar yardım alırken, Müslüman toplumlarda sağlığın korunması ve geliştirilmesine önem verilmediğini ve hükümetin de modern tıbbın yayılması için çaba göstermediğini sıklıkla vurgulamıştır (DeNovo, 1963: 32). Nitekim ABCFM tarafından, 1917 yılında Vakıftan maddi destek alabilmek için yazılmış olan “*Türkiye’de Tıp Eğitimi ve Tıp Uygulamaları*” adlı rapor da Osmanlı topraklarındaki sağlık hizmetlerine benzer bir bakış açısını yansıtmaktadır. Modern tıp ve eğitim hizmetleri yanında siyasal, ekonomik ve kültürel unsurlar barındıran misyonerlik faaliyetleri ile ilgili önemli ipuçları barındıran raporda, Osmanlı dünyasının yeniden yaratılmasında tıbbi misyonerliğin rolü şöyle özetlenmiştir (Meyer, 1917: 109 aktaran Yürür, 2013:128):

“İçinde bulunduğumuz Dünya Savaşı, Yakın Doğu’nun toplumsal dokusunu temelinden sarsmıştır. Savaşta bütün büyük Avrupa güçlerinin kaynakları tükendiğinden, Amerika Yakın Doğu’da daha iyi bir uygarlık inşa etmek için çok özel bir fırsat yakalayacaktır. Bu uygarlığın gelişmesine, İsa’nın ruhunu taşıyan tıp profesyonellerinin liderlik edebilmesi için, tıp alanındaki misyonerlik faaliyetlerini güçlendirmek üzere, çabalarımızı birleştirmeliyiz.”

Vakıf ile ABCFM arasındaki organik ve simbiyotik ilişkinin bir diğer yönü de finansal açıdan ortaya çıkmıştır. Birinci Dünya Savaşı sırasında Türkiye’deki bankaların derhal moratoryum ilan etmeleri ve misyonlara para akışının sağlanamaması üzerine misyonerler Standard Oil Şirketi’nin İstanbul Ofisi tarafından finanse edilmişlerdir. Şirket, savaş zamanında sadece ABCFM’nin değil, aynı zamanda diğer Amerikan misyoner cemaatlerinin de yurtdışı para transferini üstlenmiştir (ABCFM, 1915: 76-77). Aynı zamanda Amerikan Kızılağaç’ı tarafından yürütülen misyon faaliyetlerini destekleyen Vakıf, Türk Hükümeti tarafından Türkiye’de insani yardım çalışmalarını yürüten Kızılay ile

Amerikan Kızıllaç örgütünün işbirliği yapabileceğinin müjdelenmesi üzerine Türkiye'deki insani yardım çalışmaları için Amerikan Kızıllaç aracılığıyla "1916 yılında 25 bin dolar, 1917 yılında ise 30.504 dolar olmak üzere toplamda 55.504 dolar tahsis etmiştir" (RF, 1918: 55).

Vakıf Nisan 1916'da, insani yardım kurumlarının etkinliğine dair bilgi edinme ve hastalık ve yoksulluk koşullarından haberdar olmak amacıyla Edward R. Stoever'ı Türkiye'de görevlendirmiştir (RF, 1916:329). Türkiye'ye gelen Philadelphialı bir mühendis olan Stoever'ın, Alman makamları tarafından 17 Haziran 1916 tarihinde görünüşte muhtaç kimselere gerçekte ise ermenilere yardım dağıtmak için İstanbul'a gönderildiği uyarısı (BOA, 1916) üzerine, Dışişleri Bakanlığı kişinin izlenmesini istemiş (BOA, 1916) ve Anadolu seyahatleri, savaş süresince çeşitli gerekçelerle ertelenmiştir. Bu olayda da görüldüğü üzere, Rockefeller'in iş ve hayırseverlik faaliyetlerinin sorgulanması ile oluşan tepkilerin üst düzeye çıkması sonrası Vakıf, iki dünya savaşı arasındaki yıllarda kendini büyük ölçüde dönüştürerek "*misyon olarak tıp*" anlayışı yerine "*bilimsel tıp modeline*" yönelmiştir. Birinci Dünya Savaşı sonrası IHD direktörü Wicliffe Rose'un Nisan 1919'da öngördüğü gibi Vakıf, "*dünyanın stratejik bölgelerinde halk sağlığı enstitüleri ve okulları oluşturarak, belirli hastalıkların kontrolünde laboratuvar hizmetlerini, personel değişim ilişkilerini ve istatistik çalışmalarını*" ön plana çıkararak uluslararası ölçekte etkinliğini artırmıştır (Page, 2001:260). Bu doğrultuda Vakıf; Türkiye, Çekoslovakya, Çin, Tayland, Hindistan, Avustralya, Hong Kong, Güney Afrika, Kanada gibi ülkelerde halk sağlığı ve tıp alanında olduğu kadar eğitim, tarım ve endüstriyel kalkınma gibi alanlarda da çalışmalarını hızlandırmıştır.

Cumhuriyet Döneminde Halk Sağlığı ve Bilimsel Tıbbın Gelişimi

Vakıf, Cumhuriyet'le birlikte sağlık alanına daha sistematik bir şekilde ilgi göstermeye ve faaliyetlerini yoğunlaştırmaya başlamıştır. Ancak Cumhuriyetin ilk yıllarında Amerikan hayırseverlik faaliyetlerinin Ermenilere yardım ve misyonerlik çalışmaları ile iç içe geçmesinden doğan şüpheli yaklaşım, Türk Hükümeti ile yakın bir işbirliğinin kurulmasını engellemiştir. TBMM tarafından 3 Ocak 1922 tarihinde Dâhiliye Vekâletine gönderilen muhtırada, şimdiye kadar Amerikan faaliyetlerinin kâr güdüsü, ekonomik imtiyazları suiistimal etme, gayrimüslim ahaliyi kışkırtma ve hayırseverlik adı altında Hristiyanları Müslüman düşmanı olarak eğitime peşinde olduğu ve bunlara izin verilmemesi gerektiği dile getirilmiştir. Bu tutum, Türk-Amerikan ilişkilerinin geçmiş dönemden kalan mirasın gölgesinde, ama geçmişteki gibi devam edemeyeceğinin en çarpıcı göstergesidir (Erhan, 2015:399-401). Bu minvalde Türkiye'deki faaliyetlerine devam eden Vakıf, Ağustos 1922'de Vakıf temsilcilerinden Dr. Victor G. Heiser'i İstanbul'a göndermiştir. On günlük bir ziyaret gerçekleştiren Heiser, Vakfın Türkiye'deki hastanelere yardım etmesi

için oldukça hevesli olan ABD Yüksek Komiseri Amiral Mark Bristol'un de aralarında bulunduğu birçok kişiyle toplantılar ve hayırsever kurumlara ziyaretler gerçekleştirmiştir (Erdem ve Rose, 2000:136-137). Daha sonra ABD'nin İstanbul temsilcisi Bristol; tıp, hıfzıssıhha ve tarım alanında destek verilmesi için Vakfın bazı temsilcilerinin İktisat Vekâleti tarafından Türkiye'ye davet edilmesi tavsiyesinde bulunmuş, bunun üzerine İktisat Vekili Mahmut Esat Bey teklif konusunda 24 Mart 1923'te Başbakanlığa görüşlerini sormuştur. Başbakan Rauf Bey de Meclisin açılışından bir gün sonra yani 24 Nisan 1923'te İktisat Vekâletine gönderdiği yazıda, "*Rockefeller Vakfının memleketimize daveti uygun görülmemiştir, izin ancak kendileri müracaat ettikleri takdirde verilebilir*" (BCA, 1923) diyerek Vakfın faaliyetlerine yönelik mesafeli tutumu sürdürmüştür.

Nisan 1924'te Türkiye'yi ziyaret eden bir başka Vakıf temsilcisi Richard M. Pearce "*Türkiye'de Medikal Eğitim*" üzerine bir rapor derlemeye başlamıştır. Haydarpaşa Tıp Fakültesi, Amerikan Hastanesi ve Hemşirelik Okulu gibi kurumları ziyaret eden Pearce, tıbbi alanyazın ve uzmanlık eğitimi ile ilgili bir program geliştirilmesi gerektiğini ileri sürmüştür (Pearce, 1924: 53-56). Pearce'm ziyaretinin üzerinden çok geçmeden Türk hükümeti, halk sağlığı alanında çalışmalara başlamak üzere Türkiye'ye bir temsilci göndermeleri için Vâkıfa resmi bir davet göndermiştir. 1924 yılı süresince Vakfın Türkiye'ye ihtiyatlı yaklaşımından Bristol rahatsızlık duyuyordu, çünkü temsilcilerin devam eden ziyaretleri ve derlenen raporlara rağmen harekete geçilmemişti. Selskar Gunn Mayıs 1925'te, günlüğünde uzun uzadıya temaslarını ve izlenimlerini detaylandığı bir ziyaret gerçekleştirmiş ve Vakfın çalışmaları için bir plan geliştirmeye başlamıştır (Rose, 2008:7). Gunn'ın günlüklerine göre (Gunn, 1927: 10) bu planın ilk fazı; halk sağlığı araştırması yapma, eğitim ve araştırma bursları verme ve üst düzey temsilcilerin belirli Avrupa ülkelerine ziyaretler gerçekleştirmelerini sağlama şeklinde belirlenmiştir. 1926 yılında Vakfın daveti ile Sağlık Bakanı Refik Saydam iki ay süre ile Avrupa incelemelerde bulunmuştur (BCA, 1926).

Rose'a göre, Osmanlı yönetimi altında yabancı uluslara verilen kapitülasyon geleneği ile savaş sırasında ve sonrasında Avrupalı güçlerin siyasi ve ekonomik manevraları, hem Türk milliyetçiliğini hem de Avrupalılara karşı güvensizliği pekiştirmiştir. Mayıs 1925'te Türkiye'yi ziyareti sırasında Vakıf temsilcisi Gunn'a, ABD Yüksek Komiseri Bristol'un, "*bütün yabancılara karşı şüphe içinde olan Türklerin gözünde Amerikalıların itibarının görece en iyi durumda olduğunu*" dile getirmesi yükselen Amerikan etkisine işaret etmekteydi. Bu görüşü doğrular şekilde Gunn, birkaç gün sonra bir yabancı için nadir bir olay olan, Başbakan İsmet Paşa ile tanışmak için bir davet almıştır (Rose, 2008:6). Bu toplantı sırasında Gunn, Vakfın "sadece hükümetlerle çalışma ve eğer

(Vakıf) Türkiye'ye birini gönderecekse o kişinin Sağlık Bakanlığı ile ilişkilendirilmesi gerektiğine yönelik" politikasını açıklamıştır. Bu durumu onaylarcasına Başbakanın "gözleri ışıldayarak" kendisini onayladığını ve "hatta herhangi bir siyasi propagandaya dâhil olmayacağınıza eminim" dediğini bildirmiştir (Gunn, 1925). Aslında bu doğrultuda Vakıf, 1920 sonrası Hristiyanlığa hizmet amacı güden dinsel misyonerlik yerine eğitim ve sağlık alanında Batı bilimi ve ideolojilerini yaygınlaştırarak modernitenin değerlerinin hâkim kılınması için bir tür "seküler misyonerlik" çizgisi geliştirmiştir. Bu zihniyet dönüşümü aydınlanma, ulus devlet, batılılaşma, hümanite gibi söylemlerle rasyonel rızaya dayalı bir işlevsellikle uygulanmıştır. İşte bunun içindir ki Vakfın, "dinsel misyonerlikten farklı olarak daha bilimsel ve seküler hayırseverlik yaklaşımı ile hareket etmesi⁶, Cumhuriyet yönetimi tarafından kabul görmesini kolaylaştırmıştır" (Rose, 2008:4) denilebilir.

1926 yılına kadar Türkiye'de siyasi istikrarın sağlanması, Vakfın çalışma yönünü çok daha belirgin hale getirmiştir: Bu politika, Türklere yurtdışında çalışabilmeleri için eğitim ve araştırma bursları vermek ve bir hızzıssihha kurumu oluşturmak için Sağlık Bakanlığı ile çalışmak olarak belirlenmiştir. Bunun için Vakıf Türkiye'deki çalışmaların yürütülmesi için Paris Ofisi'nde görev yapan IHD temsilcisi Dr. Ralph K. Collins'i görevlendirmiştir. Collins 1926 yılının Şubat ayında Türkiye'ye gelmiş ve birkaç ayını seyahat ederek ve bilgi toplayarak geçirek "*Türkiye'de Halk Sağlığı*" adında kapsamlı bir rapor hazırlamıştır. Türkiye'de 1940 yılına kadar çalışan Collins, 1920 ve 30'lar boyunca Türkiye'de halk sağlığında Vakfın çalışmalarında kilit isim olmuştur (Erdem ve Rose, 2000:137).

Bu noktada Vakfın faaliyetlerinin Türkiye'de ve özellikle de İstanbul'da yoğunlaşması ile Amerikan sermayesinin ülkede gelişme çabası arasındaki ilişki dikkat çekicidir. Amerikan şirketleri, Akdeniz ile yakın doğunun kesiştiği stratejik konumu ile Türkiye'nin hem iç piyasa hem de çevre ülkelerin siyasi istikrarı ile uluslararası ticaret açısından önemli bir pazar olduğunun farkındaydılar (Çeviker, 2011:466). ABD ile 17 Şubat 1927'de diplomatik ilişkilerin yeniden kurulması ile ekonomik ilişkiler artmaya başlamış ve 1929 yılında imzalanan Ticaret ve Seyr-i Sefain Antlaşması ile de taraflar karşılıklı olarak birbirlerine '*en ziyade müsaadeye mazhar millet*' statüsü tanımışlardır. 1929 anlaşması, ticaretin yeniden canlanması ve Amerikan sermayesine Türkiye'de yeniden yatırım yapma olanağı sağlamıştır. Ford şirketine imtiyaz

⁶ Hastalıkların kontrolü ve yok edilmesi, bilimsel ve teknik bir yaklaşımla programa bağlanmıştır. Rockefeller temsilcileri, genel sağlık sorunlarını bir sosyo-ekonomik ve politik perspektiften ziyade bilimsel ve teknik bir yaklaşımla yazışma yoluyla analiz etmişlerdir. Üstelik, şehirlerdeki laboratuvar personeli ile kırsal bölgelerdeki hastalık araştırmacıları arasındaki yazışmalarda bile sosyo-politik sorunlarla ilgili veriler ancak kişisel anlatıların (anekdot) ötesine geçmemiştir (Abel, 1995:341).

(1929), Türk-Amerikan Yatırım Ortaklığına kibrit tekeli imtiyazı (1930) gibi girişimlerle (Özgiray, 1999: 53-75) somut adımlar atılmakla birlikte, Türk-Amerikan ilişkilerinin yeni bir boyut kazanması 1945 sonrası gerçekleşmiştir.

Yeni Türkiye Cumhuriyeti'nin ekonomik ve mali istikrarının halk sağlığına dayandığının farkına varılması (TBMM, 1925:9), Vakıf programlarının iyi niyet ve işbirliği ruhu içinde yürütülmesini teşvik etmiştir. Aslında Türk Hükümeti Vakfın önerilerini dikkate almayı, farklı politika seçeneklerine de yönelebilirdi. Ancak Hükümet, Rockefeller etkisindeki kurumları ulusal gereksinimlere göre şekillendirerek transfer etme yolunu seçmiştir. Çünkü daha Mart 1925'te Luckett ve Gray tarafından yazılan *Elements of Public Health Administration* (Genel Sağlık Yönetiminin Esasları) adlı kitap Bakanlık tarafından Türkçeye çevrildiğinde kitabın önsözünde Refik Saydam'ın "*Türk Cumhuriyetinin girdiği yolda Türk milletinin hayat ve sağlığı, takip etmesi lazım gelen sağlık ve sosyal program için, ne tecrübelerle girişmesine zaman vardır, ne de bu gibi tecrübelerle verecek parası. Bunun için bütün milletlerin geçirdiği tecrübelerin sonuçlarından hemen yararlanmak isteriz*" (Luckett ve Gray, 1925: 1-2) şeklindeki sözleri gönüllü olarak belirli bir sorunun bir ülkede nasıl çözüldüğüne ilişkin bilgi arayışını ima etmektedir. Bu realite, ulus devlet ve toplumsal düzenin inşa sürecinde olan Türk Hükümetinin bilgi birikimine sahip olan Vakfın halk sağlığı programlarını koşulsuz kabul etmesini kolaylaştırmıştır. Erken Cumhuriyet döneminden itibaren Vakfın sağlık alanındaki politikalarını ve araçlarını birkaç başlık altında incelemek mümkündür:

Tıbbi Eğitim ve Bursluluk Programı

1920'li yılların başlarında Vakıf diğer Amerikan kuruluşları ile birlikte, Birinci Dünya Savaşından (1914-1918) sonra Türkiye'ye ve en çok da İstanbul'a göç etmeye başlayan Rum ve Ermeni mültecilerin de etkisiyle sağlık alanındaki faaliyetlerine devam etmiştir. Bu gelişme ile birlikte 20 Ağustos 1920 tarihinde İstanbul'da yaşayan azınlıklara, göçmenlere ve Amerikalılara hizmet etmek ve nitelikli hemşireler yetiştirmek üzere Amiral Bristol Hastanesi bünyesinde Amerikan Kız Koleji'ne bağlı Türkiye'nin ilk hemşirelik okulu açılmıştır (Çeviker, 2011: 37-43). Amerikan Kızılhaçı (*American Red Cross*) ve Yakın Doğu Yardım Cemiyeti (*Near East Benevolent Society*) yardımları ile desteklenen hastane ve okul, yerel halkın takdirini kazanma noktasında Amerikan hayırseverliğine önemli katkılar sağlamıştır. Nitekim İzmir, Beyrut, Atina, Sofya gibi yakın doğudaki kolejlerin çalışmaları büyük ölçüde Amerikan hayırseverliği tarafından finanse edilmesine paralel olarak Laura Spelman Rockefeller Memorial (John D. Rockefeller'in eşi) tarafından da Amerikan Kız Koleji tıbbi eğitimin sürdürülebilirliği için maddi yardımlar almıştır. Yine Vakfın desteği ile "1938 yılında Amerikan Hastanesi binasının restore edilerek

40 yataktan 60 yatağa çıkarılması için 200 bin dolar toplanmıştır” (DeNovo, 1963:269).

Vakıf özellikle 1923-1925 arası dönemde temsilcileri aracılığı ile tıbbi eğitimin durumu (İstanbul Haydarpaşa’daki Tıp Okulu) ve hemşirelik uygulamaları üzerine incelemeler gerçekleştirmiştir. Bina, cihaz, personel, yıllık bütçe, eğitim müfredatı ve diğer önemli göstergelerde veriler toplanmıştır. Aslında Vakıf, o yıllarda dünya genelinde 74 ülkede 450 tıp okulundan elde edilen bilgilerle dünyada tıbbi eğitimin durumunu resmetmeye çaba göstermiştir. Vakıf yaptığı analizlerde tıp okullarının tarihsel nedenlerden kaynaklı olarak İngiliz, Fransız ve Alman etkisinde olduğunu ve okulların çok farklı şekillerde örgütlendiklerini tespit etmiştir. Bu etkiyi dönüştürerek bir “Amerikan modeli” oluşturmayı hedefleyen Vakıf, “uzman kişilerin uluslararası değişimi, yenilikçi adaptasyon programları ve farklı tıp okullarındaki tanınmış profesörlerin hazırladığı haber bültenleri yoluyla haberleşme ve iletişimi kolaylaştırma” (RF, 1923: 40-42) stratejisi uygulamıştır. Vakfın bu dönemde Türkiye’deki hemşirelik incelemelerine göre, hemşireler halk sağlığı sisteminde önemli bir yer işgal etmelerine rağmen, hem halk sağlığı hem de hasta bakıcı hemşireliğindeki bilgi düzeyi istenen koşulların çok uzağındadır.

Cumhuriyetin ilk milli hemşire okulu ise 21 Şubat 1925 tarihinde “*Hilal-i Ahmer Hastabakıcı Mektebi*” adı ile İstanbul’da açılmıştır. 1925 yılında Hilal-i Ahmer (Kızılay) genel başkanlığına getirilen Dr. Refik Saydam, Hastabakıcı Hemşire Okulunun modernizasyonu için Rockefeller Vakfına başvurarak İstanbul’a bir hemşirelik danışmanı gönderilmesini rica etmiştir. Bu davet üzerine İstanbul’a gelen Miss. Frances Elisabeth Crowell’in raporu doğrultusunda Hemşirelik Okulunda eğitim ve öğretim konusunda çeşitli reorganizasyon çalışmaları yapılmıştır (Yeniars, 2000:118). 1930 yılında Okulun ilk mezunu olan Fatma Abdurrahman Acar ile birlikte bir öğrenci, Vakfın desteği ile eğitimlerini geliştirme ve “ziyaretçi hemşire” olarak yetiştirilmek üzere ABD’ye gönderilmiştir (Akgün ve Uluğtekin, 2001:107).

Türkiye’de sağlık hizmetlerinin ve tıbbi eğitimin “batılılaşmasını” sağlamaya yönelik araçlardan biri de eğitim ve araştırma için sağlanan bursluluk (*fellowship*) programıdır. Halk sağlığı personelinin eğitimi, özellikle Amerikan “halk sağlığı bilimi”nin yaygınlaşmasına yardım etmek, bilimsel disiplinleri ve yeni çalışma alanlarını desteklemek için tasarlanan program, Vakfın yurtdışı faaliyetlerinin temel bileşenlerinden biri olmuştur. Ülkemizden çok sayıda doktor ve hemşire, 1925 yılından itibaren tıp ve hemşirelik alanlarında eğitim ve araştırmada bulunmak üzere Amerikan eğitim kurumlarına kabul edilmiştir.

Türkiye’de 1920 ve 30’larda Vakfın çalışmalarının ağırlık merkezi haline gelen burs programında halk sağlığı alanı özel bir öneme sahip olmuştur. Bu

dönemde Tablo 1’de görüldüğü üzere Türkiye’den klinik ve araştırma eğitimi almak üzere burs alan 44 kişiden 33’ü halk sağlığı alanından seçilmiştir.⁷

Tablo 1. Türk Bursiyerlerin Temel Çalışma Alanlarına Göre Sayıları (1920-1980)

Alan	1920’ler	1930’lar	1940’lar	1950’ler	1960’lar	1970’ler	1980’ler	Toplam
Halk Sağlığı	15	18	1	8	-	-	-	42
Sosyal Bilimler	1	4	1	17	15	-	-	38
Tıbbi Eğitim ve Araştırma	4	2	2	22	7	-	-	37
Zirai Bilimler	-	-	-	-	5	13	6	24
Beşeri Bilimler	-	-	-	15	1	-	-	16
Toplam	20	24	4	62	28	13	6	157

Kaynak: (Rose, 2008: 22-23).

1950’lere kadar halk sağlığı alanında yoğunlaşan bursluluk programı, 1950 sonrası beşeri ve sosyal bilimler, tıbbi araştırma ve eğitim, 1960’lardan sonra ise zirai bilimler alanlarına yönelmiştir.

Hıfzıssıhha Enstitüsü

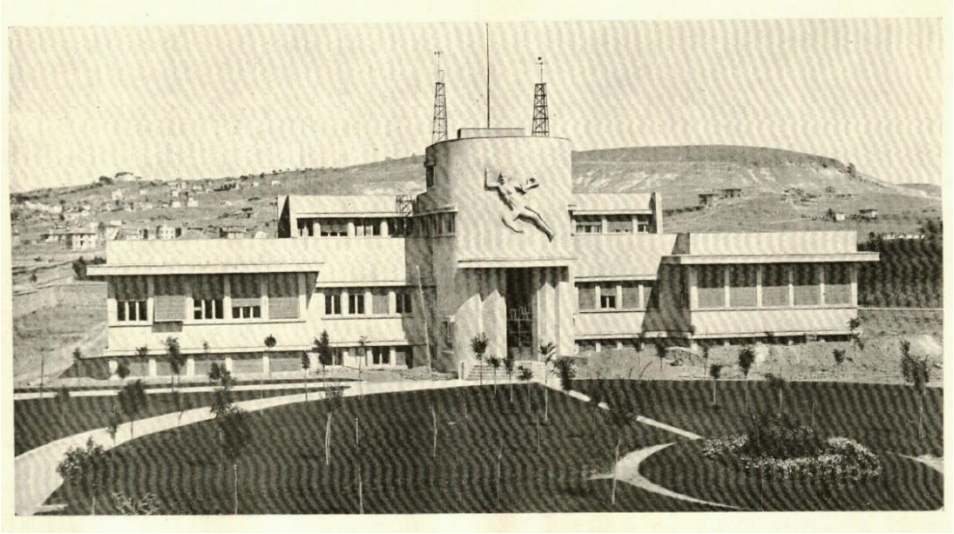
Cumhuriyetin ilk yıllarında, bazı hastalıklara karşı, aşı ve serum üretimi yapan kurumlar dışında Türkiye’de toplum sağlığını bütün yönleriyle kapsayacak bir müessese yoktu. Hâlbuki Batı ülkelerinde, aynı yıllarda bu tür müesseseler

⁷ Ancak ilk üç eğitim ve araştırma bursu alan kişi (*fellow*) ile ilgili olarak Ralph K. Collins 8 Şubat 1928 tarihli günlüğünde; Harvard’da tıp etiği bölümünde eğitim alan Dr. Mustafa Hakkı’nın Sağlık Bakanlığında zührevi hastalıklar klinik şefi, Dr. Zeki Nasır (Barker)’ın Sağlık Bakanlığında istatistikçi, Dr. Tefik Halil’in ise İstanbul İl Sağlık Müdürlüğünde görev yaptıklarını belirterek, bu kişilerin yurda döndükten sonra halk sağlığı alanında çalışmadıklarını rapor etmektedir. Daha sonraki dönemlerde ise yurtdışında eğitim alan pek çok kişinin başta halk sağlığı olmak üzere Sağlık Bakanlığı bünyesinde etkin görevler yürüttükleri anlaşılmaktadır. Birkaç örnek vermek gerekirse, Zeki Nassır Barker, Sıhhat ve İçtimai Muavenet Vekâletinde genel müdürlük ve müsteşar yardımcılığı görevlerinde bulunmuştur. Tahsin Şevket Berkin, 1929-30 yıllarında Amerika’da John Hopkins Üniversitesinde eğitim aldıktan sonra 35 yıl Refik Saydam Hıfzıssıhha Enstitüsünde çalışmış, 1961-1965 yıllarında enstitü müdürlüğü yapmıştır. Kamil İdil, Sağlık Bakanlığında Hıfzıssıhha Dairesi Başkanlığı, Hıfzıssıhha Okulu müdür yardımcısı (1935-1938) ve müdürlüğü (1945-1946) görevlerinde bulunmuştur. Vefik Vassaf Akan, 1942 yılında Refik Saydam Hıfzıssıhha Müessesesi ikinci müdürlüğüne tayin edilmiş ve bu görevde 1946 yılına kadar devam etmiş ve daha sonra Hıfzıssıhha Okul Müdürü (1946-1949) olmuştur. Kadri Olcar, 1947-1953 yılları arasında Sağlık Propagandası ve Tıbbi İstatistik Genel Müdürlüğü yaptıktan sonra 1953-1957 senelerinde Hıfzıssıhha Okul Müdürlüğüne tayin edilmiştir.

“*Hijyen Enstitüsü*” ismi altında kurulmuştu ya da kurulmakta idi. Vakfın faaliyetlerinin merkezinde yer alan hijyen enstitüleri, modern halk sağlığı yöntemleri ile eğitilen doktor ve hemşirelerin istihdam edildiği, halk sağlığı için gerekli aşı, serum ve ilaçları üretme, hastalıklar için gerekli laboratuvar tetkiklerini yapma, diğer bir ifade ile klinikler ve sağlık merkezlerinin altyapısının merkezleri şeklinde hareket etmek üzere yapılandırılmıştır. Dr. Refik Saydam da koruyucu sağlık hizmetlerini ilk defa ele aldığı anda, böyle bir müessesenin gerektiğine inandığı için 1925 yılı Bakanlık Çalışma Programına dâhil etmiştir (SSYB, 1982: 56-57).

Dr. Refik Saydam’a göre değişen sağlık politikalarının gereği olarak pek çok ülkede kurulmuş olan hijyen enstitüleri Türkiye için de önemli bir gereksinimdi. Vakıf temsilcilerinin bizzat Dr. Refik Saydam tarafından karşılanması ve ağırlanması, Vakfın misafiri olarak birkaç Avrupa ülkesini ziyaret etmesi (1926), Türk Hükümetinin halk sağlığının geliştirilmesi konusundaki istek ve kararlılığının ispatı niteliğindeydi. Hızla benzer bir kurumun Türkiye’de de hayata geçmesi için çalışmalarına başlayan Dr. Refik Saydam, Vakıftan destek istemiştir. Vakfın sıklıkla kullandığı stratejilerden biri olan “*başlangıç desteği*” olarak Enstitü ana binasının inşası ve donanımı için Vakıf, 1928 yılında vaat ettiği 80 bin doları ödemiştir (RF, 1928:182). Dr. Refik Saydam’ın bakanlık döneminin ve Cumhuriyetin de en önemli eserlerinden biri olan Merkez Hıfzıssıhha Enstitüsü, 17 Mayıs 1928 tarihinde 1267 sayılı “Türkiye Cumhuriyeti Merkez Hıfzıssıhha Müessesesi Hakkında Kanun”la, İstanbul ve Sivas’taki Bakteriyojihaneler ile Ankara’daki Kimyahane’nin birleşmesiyle Sıhhat ve İçtimai Muavenet Vekâletine bağlı olarak kurulmuştur. Böylece Enstitünün, bilimsel inceleme ve araştırma yanında memlekette görülen bulaşıcı ve toplumsal hastalıklar ile Türk halkının biyoloji ve biyometrisine ilişkin araştırmalar yapan teknik bir organ mahiyetine sahip olarak yapılandırılması hedeflenmiştir.

1928 yılında başlayan müessese binalarının inşaatı 1933 yılında tamamlanmıştır. Hıfzıssıhha müessesesi (Numune hastanesi ile birlikte) inşaat planlarını düzenlemek üzere Avusturya Mimarlar Cemiyeti 2. Başkanı Robert Orley, proje tutarının yüzde 2’si peşin ödenmek suretiyle Türkiye’ye getirilmiştir. İnşaat için ise Viyanalı Redlich&Berger İnşaat firması ile sözleşme yapılmıştır. 1928 yılı içinde Theodor Jost’un tasarladığı Kimyahane ve Bakteriyojoloji Binası, 1928-1932 yıllarında da Serum Müessesesi, Hıfzıssıhha Okulu ve Lojman ünitelerinin inşaatı tamamlanmıştır.

Resim 1. Ankara Merkez Hıfzıssıhha Müessesesi, Bakteriyojoloji ve Kimya Muayene ve Tahlil Şubesi Binası, (Kaynak: Sıhhat ve İçtimai Muavenet Vekâleti, 1933)

Ülkemizde koruyucu sağlık hizmetleri anlayışının yerleşmesinde çok büyük katkısı olacak olan Merkez Hıfzıssıhha Enstitüsü, kuruluş yıllarında Kimya, Bakteriyojoloji, İmmünobiyojoloji ve Farmakodinami şubeleri olmak üzere 4 şube ile bunlara bağlı olarak çalışan 14 uzman ve 40 yardımcı personelden oluşmaktaydı (SSYB, 1982: 58). 1935 yılında kabul edilen 2755 sayılı Ankara Merkez Hıfzıssıhha Müessesesinde Kullanılacak Yabancı Uzmanlara Ait Kanununun, “Sıhhat ve İçtimai Muavenet Vekilliği, Ankara Merkez Hıfzıssıhha Müessesesinin türlü bölümleri için getireceği yabancı uzmanlarla müddeti beş seneyi geçmemek üzere mukavele yapmağa mezdur” hükmü çerçevesinde Enstitüye pek çok uzman getirilmiştir. Özellikle enstitüye bağlı dört şubenin bilimsel/teknik araştırma ve inceleme yeterliliğinin kazanılması için Emil Goldsmith (enstitü yöneticisi ve bakteriyojoloji şubesi sorumlusu), Stefan Baecher (immünoloji şubesi sorumlusu), Paul Pulewka (farmakodinami şubesi sorumlusu) ve Eduard Scheller (kimya şubesi sorumlusu) gibi yurtdışından getirilen hekimler müessesenin çeşitli kısımlarında görev yapmışlardır.

Devletin modernizasyonu hedefinin araçlarından biri olarak da nitelenebilecek olan enstitü bünyesinde, 1931-1950 yılları arasında BCG (oral ve deri içi), tifüs, çiçek, boğmaca, enflüanza aşısı ile kuduz ve akrep serumu üretimine geçilerek başarılı çalışmalar yapılmıştır. Böylece hem koruyucu hekimlik bilgisi ile donatılmış idari bir kurum inşa edilmiş, hem de halk sağlığı

personelinin eğitimi için ulusal karaktere sahip bir eğitim kurumu hayata geçirilmiştir.

Hıfzıssıhha Okulu

Halk sağlığı programlarının öneminin farkına varılması ve koruyucu hekimlik alanında yeterli derecede eğitilmiş ve kalifiye personel eksikliği, halk sağlığı okullarının gelişimini teşvik etmiştir. 1267 sayılı kanuna göre Merkez Hıfzıssıhha Müessesesi bünyesinde bir de Hıfzıssıhha Okulu kurulması gerekiyordu. Ancak maddi kaynak sıkıntısı başta olmak üzere çeşitli nedenlerle okulun açılması gecikmişti. Rockefeller Vakfı Hıfzıssıhha Okulu'nun yapımı, donanımı ve ekipmanı için 1930 yılında 100 bin dolar ve 1933 yılında 100 bin dolar olmak üzere 200 bin dolar göndermiştir (RF, 1930:291 ve RF, 1933:374). Bu hibelerin de desteğiyle 2 Kasım 1936 tarihinde Merkez Hıfzıssıhha Müessesesi içinde Enstitüden ayrı bir Hıfzıssıhha Okulu açılmıştır.

Okul Müdürlüğüne Dr. Refik Saydam'ın Amerika gezisinden tanıdığı Dr. Ralph K. Collins, maaşı Vakıf tarafından ödenmek ve Vakıf temsilciliği de üzerinde kalmak koşuluyla getirilmiştir. Yine Vakfın önerdiği Amerikalı mühendis Daniel E. Wright, ücreti vakıf tarafından verilmek koşuluyla Hıfzıssıhha müessesesinde çalıştırılmak üzere gönderilmiştir. Refik Saydam açış nutkunda bu gelişmeleri şöyle dile getirmiştir (Gören ve Görsel, 1961: 59):

Türkiye Hıfzıssıhha Okulu açılırken bana düşen bir görev daha vardır. O da yüksek ideali ile bütün dünyada hürmetle anılan "Rockefeller Vakfı" isminin bu müessesenin vücudu ile yakından ilgili olduğu söylemek ve Vakfın Merkez Hıfzıssıhha Müessesesinin ve Hıfzıssıhha Okulunun inşasına ve tesisine bağlı olduğu 280 bin dolardan başka, okulun faaliyete girmesi için de hürmetle tanıdığımız sevimli arkadaşımız Dr. Collins'i müdür olarak vermesini şükranla yad etmek benim için bir borçtur.

Rockefeller Vakfının bize kıymetli yardımları bundan ibaret değildir. Birçok Türk doktorun koruyucu tıp ve sosyal hıfzıssıhha branşlarında olgunlaşma kurslarını yıllardan beri üzerine almış ve okulun sıhhi mühendislik şubesine de Mühendis Wright gibi kıymetli bir personelini tahsis etmiştir.

Rockefeller Vakfı hakkındaki teşekkürlerimi bitirmeden bize yıllarca büyük dost olarak manevi yardımlarını esirgememiş olan Dr. Russell, Dr. Gunn, Dr. Sawyer ve Dr. Strode'un isimlerini anmayı bir borç bilirim.

Böylece Vakıf, Okulun bilimsel ve akademik örgütlenmesinde önemli bir rol oynamış ve ilk müdürünü de kendi bünyesinden temin etmiştir. Daha doğrusu programların kontrolünü kendi ellerinde tutmak için örgütsel kapasitenin inşasını bir önkoşul olarak ileri süren Vakıf, programların başarısını garanti altına almak ve verilen hibelerin kontrolü için de sürekli veya geçici kendi personelini görevlendirme usulünü tercih etmiştir.

Hıfzıssıhha Okulu'nda Dr. Collins'in müdürlükten ayrıldığı 1940 yılına kadar hekimlere ve sağlık personeline 3-4 ay süren halk sağlığı kursları verilerek sıtma, tüberküloz, çevre sağlığı, çocuk ishalleri üzerine çalışmalar yapılmış ve yabancı uzmanların katıldığı çeşitli konferanslar düzenlenmiştir (Dedeoğlu, 2001:468). Okul, sağlık hizmetlerinde görevli personelin okul sonrası hizmet içi ve akademik eğitim programları ile yetiştirilmesi ve sağlık alanında bilimsel araştırma yapmakla görevlendirilmesi konusunda büyük bir eksikliği gidermiştir.

Vakfın finansmanı ile desteklenen halk sağlığı okulları laboratuvara dayalı disiplinlerde (bakteriyoloji, parazitoloji, immünoloji, viroloji ve tıbbi entomoloji gibi) iyi bir eğitim sağlarken, aynı zamanda halk sağlığında kullanılan idari metotların (veri toplama, derleme ve analiz teknikleri, harita, grafik ve tablo hazırlama, yerel ve ulusal düzeyde sağlık hizmetlerinin örgütlenmesi) standartlaştırılmasını ve rasyonelleşmesini sağlamıştır (Löwy ve Zylberman, 2000:372). Aynı şekilde, Vakıf temsilcileri tarafından savunulan yönetim biliminin genel ilkelerinin (sağlık kampanyalarının piramit şeklinde organizasyonu, istatistiğin önemi, hesap verebilirlik, doğru kayıt tutma) yerel koşullara uyarlanarak (Löwy ve Zylberman, 2000:377) yakalanan enstitü-okul etkileşimi pratikte başarılar elde edilmesini sağlamıştır. Vakıf uzun yıllar Hıfzıssıhha Okuluna desteğini sürdürmüştür.⁸

Sıhhat Merkezleri

Vakıf, bir yandan hibelerle başlatılan ve sıtma, kancalı kurt gibi belirli hastalıklara odaklanan “*dikey*” programlara ağırlık verirken, diğer yandan koruyucu ve tedavi edici hizmetlerin daha bütüncül bir yaklaşımla ele alınması için hastane ve kliniklerin iyi organize edilmiş bir halk sağlığı altyapısı ile donatıldığı “*yatat*” programları teşvik etmiştir (Waitzkin and Jasso-Aguilar, 2015:117-118). Vakfın halk sağlığı çalışmalarının ayırıcı özelliğini ve belki de faaliyetlerin uzun dönemli bir perspektifte kabul görmesini sağlayan şey, sağlık merkezleri ve yerel sağlık birimleri aracılığı ile yürütülen çalışmaların uygulamasının gösterimi (*demonstration*) programı ve sağlık hizmetlerinin başarıya ulaşmasında halk sağlığı hemşiresinin değerinin gösterilmesi olmuştur.

Etimesgut Numune Dispanseri ve Sıhhat Merkezi

Sağlık Bakanı Dr. Refik Saydam, Mayıs 1929'da Vakfın misafiri olarak Bakanlık Sağlık İşleri Genel Müdürü Dr. Asım Arar ile birlikte sağlık hizmetleri alanında incelemelerde bulunmak üzere üç aylığına ABD'ye gitmiştir (SSYB, 1982: 12). Rockefeller arşivinde de yer alan bu ziyaret sonrasında yurda

⁸ Vakıf İkinci Dünya Savaşı sonrası da okulun açtığı kurslara da maddi destek vermiş, malzeme ve kitap yardımıyla bulunmuştur. Örneğin Vakıf, 1958 senesinde okulun yeniden örgütlenmesine yardım amacıyla 10 bin dolar bağışta bulunmuştur. Bu bağış, okulun yeniden teçhizatlanmasına ve teşkilatlanmasına esaslı bir yardım olmuştur. Vakfın bağışları, 1959-1960 yıllarında da devam etmiştir (Gören ve Görsel, 1961: 59-60).

dönen Dr. Saydam edindiği izlenimler doğrultusunda Etimesgut'ta örnek bir sağlık merkezini hayata geçirmeye çalışmıştır. Refik Saydam'ın 1929'daki ABD'deki tetkik seyahatinden aldığı ilham ve gözlemlerine dayanan (Sıhhat ve İçtimai Muavenet Vekâleti, 1942: 26) bu merkezin adı "*Etimesgut İçtimai Hıfzıssıhha Numune Dispanseri*" olarak konulmuştur. 1929 yılında inşaatına başlanan merkez, 1930 yılında hizmete girmiştir. Bu örnek kuruluş diğer muayene ve tedavi evlerinden farklı olarak Etimesgut Bucak merkezi ve köylerine koruyucu (halk sağlığı) ve tedavi edici sağlık hizmetlerini bir arada sunmak üzere planlanmakla birlikte, ağırlıklı olarak ayakta sağlık hizmetleri sunarak sevk zinciri sistemi doğrultusunda çalışmıştır (Aydın, 2002: 42-43). Adı geçen dispanser, Sıhhat ve İçtimai Muavenet Vekâletince hazırlanmış özel bir yönetmelik (Etimesgut İçtimai Hıfzıssıhha Numune Dispanseri Talimatnamesi) ile etkinliğini uzun süre sürdürmüştür (Uğurlu, 1994:4). 1934 yılında ise Etimesgut Dispanseri başhekimliğine atanan Cemaleddin Arifi Or, 1935 yılında Vakfın desteği ile ABD'ye gönderilmiş, yurda dönüşünde Haziran 1937 yılında Etimesgut'taki dispanser köy tipi "*sıhhat merkezi*" haline dönüştürülmüştür (Acar, 1950: 15). Yine Vakıf tarafından 1937 yılında Ankara'daki bu sıhhat merkezine 56.700 dolar tahsis edilmiştir (RF, 1937:455).

Gelişmiş ülkelerde koruyucu hekimlik amacı güden sağlık merkezlerinin, Türkiye'de halkın iktisadi seviyesinin düşüklüğü ve tıbbi yardım sorunu nedeniyle hem tedavi edici hem koruyucu hekimlik alanında çalışmaya mecbur olduğunu dile getiren Cemaleddin Or, bu merkezde yaptığı çalışmalarla başta Mustafa Kemal Atatürk olmak üzere birçok kişinin takdirini kazanmıştır (Uğurlu, 1994: 29-33). Bu köy tipi örgütlenme, daha sonraki yıllarda hayata geçen "*sağlık ocağı*" biçimindeki örgütlenmenin öncülü niteliğindedir.

Edirnekapı Sıhhat Merkezi

Sağlık Bakanlığı koruyucu hekimlik alanında örgütlenme noktasında gerekli personeli yetiştirmek üzere Vakfın desteği ile İstanbul Belediyesi sıhhat işleri müdür yardımcısı Dr. Kutsi Esencan'ı Londra'ya ve İstanbul Kızılay Okulu başhemşiresi ve öğretmeni Fatma Abdurrahman Acar'ı ABD'ye göndermiştir. Bunların yurda dönüşlerinde koruyucu hekimliğin çok önemli tatbik alanı olan Edirnekapı sıhhat merkezi 1934'te şehir tipi olarak açılmıştır.

Resim 2. Çocuklar, İstanbul Edirnekapı Sağlık Merkezinin bahçesindeki oyun alanında eğlenirken. (Kaynak: RF, 1935: 57).

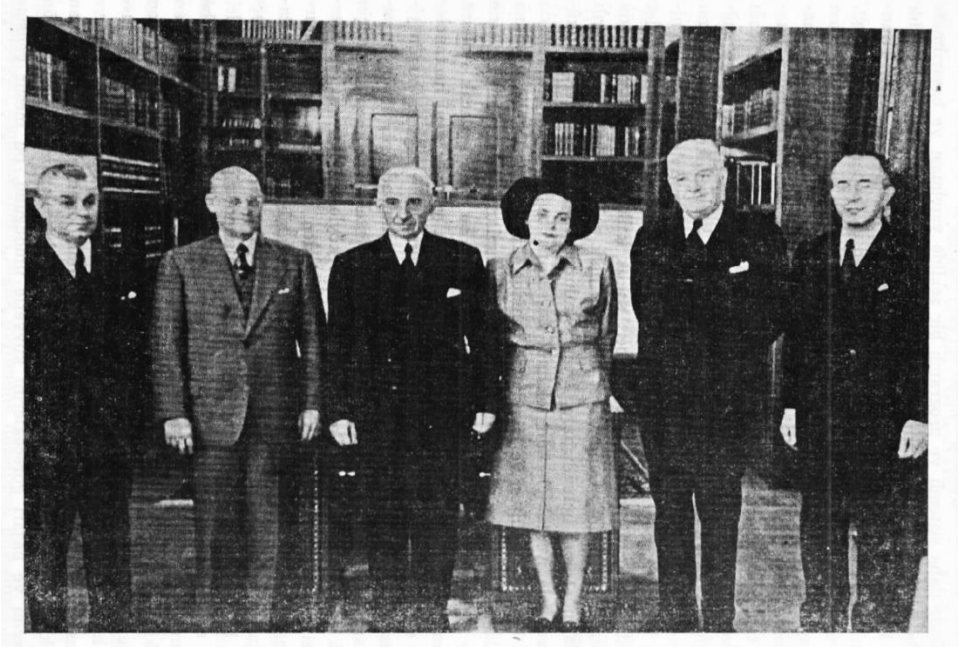
Vakıf temsilcilerinden George K. Strode daha 1930 yılında, yeni genelleşen hizmetler için model bölgeler oluşturulması gerektiğinden hareketle İstanbul'da tüberküloz çalışmalarının yürütüldüğü “*verem dispanseri*” binasının böyle bir merkez için uygun olabileceğini tavsiye etmiştir (Strode, 1930:16-17):

Verem dispanseri binası çocuk sağlığı, doğum öncesi bakım, bulaşıcı hastalıkların kontrolü, laboratuvar, diş ve halk sağlığı hemşireliği gibi hizmetleri de içinde barındırabilir. Sağlık merkezinin yöneticisi aynı zamanda bölge sağlık müdürü olabilir ve merkezin faaliyetleri mümkün olduğu müddetçe bölge halkına hizmet verecek şekilde sınırlandırılmalıdır. ... Merkezin yöneticisi olacak kişinin eğer gerekirse bir yıllık bir fellowsiplik programına alınarak işe hazırlanması sağlanmalıdır. Uygun asistan hekimler bulunmalı ve yerinde eğitilmelidir. Bir başhemşire, bir eğitim hemşiresi ve iki yardımcı hemşire olmak üzere tamamı yurtdışında eğitilebilecek en az dört kişilik bir hemşirelik personeline gereksinim duyulacaktır. Bu personel ile birlikte yaklaşık 20 hemşire bir yılda eğitilebilir. Eğer 1930 yılında bir hemşire eğitilebilirse bu kişi 1931 yılında hazır hale gelecek olan Samiye (*fellowship*) ile birlikte merkezi organize edebilir...

Dolayısıyla Vakıf Edirnekapı'daki sağlık merkezinin hem model transferini sağlamış, hem de eğitim ve finans desteği ile modelin sürdürülmesini garanti altına almıştır. Rockefeller yıllıklarına göre, IHD'nin 1934 yılından beri yardımda bulunduğu İstanbul'daki Edirnekapı Sağlık Merkezine 1936-1939 yıllarında 6 bin dolar yardımda bulunulmuştur (RF, 1936:113). Özellikle ana-

çocuk sağlığına önem verilen merkezde hamilelere ve emzikli çocuklara bakılmakta ve yoksul olanlara yardım edilmekteydi. 1946 yılında Sağlık Bakanlığı görevine gelen Dr. Behçet Uz tarafından hazırlanan “*Birinci On Yıllık Milli Sağlık Planı*”nda da sağlık merkezlerinin yaygınlaştırılması ilkesi benimsenmiş olmasına rağmen, pratikte 1950 yılına kadar sağlık merkezi yapımında kayda değer bir gelişme meydana gelmemiştir. 1950 sonrası DP hükümetleri döneminde ise “16 olan sağlık merkezi sayısı 1956 yılında yapımı devam edenlerle birlikte 280’e çıkarak” (Albayrak, 2004:409) önemli bir artış sağlanmıştır.

İkinci Dünya Savaşının başlaması ile Vakfın Avrupa’daki çalışmalarına ara vermesi ile Dr.Collins, 1940’da Türkiye’den ayrılmıştır. İkinci Dünya Savaşı sona ermeden önce bile, Mart 1945’te yeni Sağlık Bakanı Dr. Sadi Konuk, Vâkıfa bir mektup yazarak personeli Türkiye’ye dönmeye davet etmiştir (Erdem ve Rose, 2000:138). Bu konuda bir gelişme olmamasına rağmen, Vakfın ziyaretleri hız kesmemiştir. Vakfın IHD yöneticisi Dr. George K. Strode ile Afrika-Anadolu yöneticisi Dr. D. Bruce Wilson ve Hastabakıcılık Teşkilatı temsilcisi Miss Varley’in Sağlık ve Sosyal Yardım Bakanı Dr. Behçet Uz’u 9 Şubat 1948 tarihinde ziyaretleri dikkat çekicidir. Bu ziyarette, Bakan hazırladıkları “*Milli Sağlık Planı*”nda Vakfın Ortadoğu temsilcisi Dr. Fred L.Soper’in 1946 yılında gerçekleştirdikleri ziyaret sırasında (Dirim, 1946:454) halk sağlığı, koruyucu hekimlik ve hastabakıcılık hakkında bilgi ve tecrübelerinden çok faydalandığını, Birleşmiş Milletlerin DSÖ anayasasının lüzum ve esaslarını severek ve inanarak benimsediklerini dile getirmiştir. Bunun üzerine Strode geçen sene Bakan’ı Vakıf adına iki ay inceleme ve araştırma seyahati yapmak üzere Amerika’ya davet ettikleri halde şimdiye kadar bunun yerine getirilmemiş olmasından dolayı üzüntü duyduklarını (SSYB, 1948: 83-84) belirtmiştir. Vakfın ziyaretleri daha sonra da devam etmiştir. Vakfın Ortadoğu delegesi Dr. Wilson 20 Mart 1949’da İstanbul’a gelmiş ve sonrasında Ankara’ya giderek sağlık müesseseleri ile temas etmiştir (Dirim, 1949: 69).

Resim 3. Rockefeller Vakfı temsilcileri Sayın Cumhurbaşkanı ve Sağlık Bakanı ile bir arada (Kaynak: SSYB, 1948: 84).

1950 sonrası ise refah devletinin ortaya çıkması tıp ve hayırseverlik arasındaki tarihsel ilişkiyi belirsizleştirmiştir. Özellikle sağlık hizmetlerinin sorumluluğunun merkezi yönetim tarafından üstlenilmesi ile Vakfın faaliyet alanı biçim değiştirerek halk sağlığından, tıbbi araştırma ve eğitim alanına yönelmiştir.⁹

⁹ Vakfın 1950 sonrası Türkiye'deki medikal eğitimin gelişimi üzerine etkisi ayrı bir inceleme konusu olmakla birlikte, Vakfın bu yıllarda burs ve hibe desteği ile Türkiye'de Amerikan modeli tıbbi eğitim ve araştırma anlayışının yerleşmesine etki ettiği belirtilmelidir. Örneğin, Vakıf 1956 yılında Dr. İhsan Doğramacı önderliğinde Ankara Üniversitesi Tıp Fakültesi bünyesinde yeni bir pediatri kliniği inşa edilmesi için (donanım ve danışmanlık hizmeti dâhil olmak üzere) 100 bin dolar (RF, 1956: 85-86) bağışta bulunmuştur. Yine 1957 yılında İstanbul Üniversitesi Cerrahpaşa Tıp Fakültesine eğitim ve araştırma çalışmaları için 20 bin dolar (RF, 1957: 82), 1958 yılında da Ankara Üniversitesi Tıp Fakültesine cihaz ve donanımı için 170 bin dolar (RF, 1958:165-166) bağış yapmıştır.

Sonuç

Carnegie Vakfı (1905), Rockefeller Vakfı (1913), Ford Vakfı (1936), Melinda ve Bill Gates Vakfı (1996) gibi sırasıyla çelik, petrol, otomobil ve bilişim endüstrilerinde elde edilen kârlarla oluşturulan Amerikan vakıfları, dışsal hayırseverlikleri ile geri kalmış ülkelerin modernleşmesine, kalkınmasına birçok açıdan etki etmişlerdir. “Kapitalizm” ve “hayırseverlik” gibi iki tezat kavramın bir arada kurumsallaştığı bu vakıflardan, tıp ile ekonomiyi ilişkilendirerek sıtma, kancalı kurt, sarıhumma gibi tropikal hastalıkların kontrol altına alınması ve bu hastalıkların küresel kapitalizmin gelişmesindeki rolü üzerine odaklanan programları ile Rockefeller Vakfı ön plana çıkmıştır. Ekonomik, stratejik ve insani yardım hedeflerinin iç içe geçtiği Vakfın programları, salgın hastalıkların emek verimliliği, yatırım ve ekonomik kalkınma üzerinde neden olduğu engelleri ortadan kaldırma hedefi ile emperyalizm ve sağlık arasındaki tarihsel ilişkiye ışık tutmaktadır. Amerikan sermayesinin çıkarları ve dünyadaki iktisadi ve siyasi hâkimiyeti, Vakfın sağlık diplomasisindeki başarısı ile desteklenmiştir. Bir başka deyişle endüstrileşme, siyasi ve ekonomik politikalarla olduğu kadar, sağlık programları ile de teşvik edilmiştir. Dolayısıyla Vakfın hastalıklardan korunma ve tedavi süreçleri ile ilgili elde ettiği bilimsel bilgiyi kullanma politikası, siyasal ve ekonomik değerler ve sonuçları içinde barındırmaktadır.

Türkiye’de ise 1920 öncesi dönemde Vakfın tıp ve sağlık hizmetlerine yaklaşımı, ABCFM etkisiyle “*bir misyon olarak tıp*” anlayışı ekseninde biçimlenmiştir. Misyonerler bir yandan Osmanlı coğrafyasında doğrudan sağlık hizmeti sunarken, diğer yandan elde ettikleri bilgi ve deneyimleri Vakıf ile paylaşarak uluslararası programlar için kılavuzluk rolünü yerine getirmişlerdir. 1920 sonrası Vakfın çalışma sistematığı seküler bir yapısal değişim göstererek “*bilimsel tıp*” modeli çerçevesinde yeniden şekillenmiştir. Erken Cumhuriyet döneminden itibaren Vakıf, halk sağlığı alanının teori, araştırma, uzmanlık eğitimi, uygulama, organizasyon ve kurumsal inşa olmak üzere bütün boyutlarına müdahil olarak, devletin gözetimine ve sağlık hizmetlerinin dönüştürülmesine etkin şekilde müdahil olmuştur. Bu dönemde hayata geçirilen “*tıp eğitimi*”, “*hıfzıssıhha enstitüsü*”, “*hıfzıssıhha okulu*”, “*sıhhat merkezleri*” ve “*bursluluk programları*” gibi stratejik araçlarla modern endüstriyel kültürün yaygınlaşmasına ve kapitalist toplumun temel toplumsal yapısının meşrulaştırılmasına imkân sağlanmıştır. Vakfın halk sağlığı programlarına devlet merkezli yaklaşımı da, ulus devlet ve toplumsal düzenin inşa sürecindeki Türk Hükümetinin programları benimsemesini kolaylaştırmıştır. Bu minvalde iki savaş arası dönemde kamu politikalarını etkileme girişimlerinin yansıması olarak Vakfın en büyük katkısı, Türkiye’de halk sağlığının bilimsel yönetim ilkelerine göre örgütlenmesinin sağlanması ve modern tıbbi eğitim sistemi ile eşgüdümlü olarak desteklenmesi olmuştur.

Bu çalışma iki farklı şekilde genişletilebilir. İlk olarak, Vakfın çalışmalarının kökenini oluşturan ABCFM'nin hem Osmanlı dönemi hem de Cumhuriyet sonrası sağlık alanındaki faaliyetlerinin daha sistematik ve ayrıntılı bir incelemesi alanyazına önemli katkılar sağlayacaktır. Benzer şekilde ikinci bir potansiyel araştırma alanı olarak, 1950 sonrası Vakfın medikal eğitim ve araştırma alanındaki faaliyetleri ile diğer alanlardaki çalışmalarının analizinin de faydalı olacağı düşünülmektedir.

Tablo 1. Rockefeller Arşivinde Türkiye ile ilgili Bilgiler

Altseri	Başlık	Dosya	Envanter Bilgisi
805	Belirli bir program alanına uymayan genel materyal	COL - 1 Collins, Ralph K. "Public Health in Turkey", 1926 COL - 1a Collins, Ralph K. "Public Health in Turkey: Appendix", 1926	Box 1 Folder 1 Box 1 Folder 2
805.A	Tıp Bilimleri (Hıfzıssıhha Okulları-Enstitülerinde yürütülen doğrudan insanoğlunun fiziksel ve ruhsal sağlığına yönelik araştırmalar)	Tıp Eğitimi 1915, 1917, 1921, 1923-1925 TUR - 1 "Medical Education in Turkey", 1923-1927	Box 1 Folder 3 Box 1 Folder 4
805.C	Hemşirelik (Hemşirelik eğitimi, halk sağlığı hemşireliği)	Hemşirelik – (Çalışma Koşulları) 1923, 1926-1928, 1940, 1948-1949 Varley, Margaret L. "Nursing in Turkey: Preliminary Report with Recommendations", 1948	Box 1 Folder 5 Box 1 Folder 6 Box 1 Folder 7
805.I	Sıtma	Sıtma - (hibe yapılmadı), 1927-1928	Box 1 Folder 8
805.J	Halk Sağlığı Uygulamaları, yerel sağlık birimleri	(Halk Sağlığı), 1927-1929 Ankara Sıhhat Merkezi (<i>Etimesgut</i>), 1936-1941 İstanbul - (Önerilen Sıhhat Merkezi) (<i>Edirnekapı</i>) 1931-1938	Box 1 Folder 9 Box 1 Folder 10 Box 1 Folder 11
805.L	Halk Sağlığı Eğitimi (Halk Sağlığı ve Hijyen Okulları)	Refik (Saydam) Bey ve Asım Bey'in ziyaretleri, 1929	Box 1 Folder 12
805.S	Sosyal Bilimler	Alexander Rustow'un ekonomi alanında konferans vermek üzere İstanbul Üniversitesi'ni ziyareti 1946-1948, 1950	Box 1 Folder 13

Kaynak: <http://dimes.rockarch.org.12/06/2016>.

Kaynakça

- ABCFM (1834), First Eleven Annual Reports of the American Board of Commissioners for Foreign Missions, with Other Documents of the Board, Clocker and Brewster, Boston.
- ABCFM (1915), The One Hundred and Fifth The Annual Report, Board Congregational House, Vermont Printing, Boston.
- Abel, Christopher (1995), "External Philanthropy and Domestic Change in Colombian Health Care: The Role of the Rockefeller Foundation, ca. 1920-1950", The Hispanic American Historical Review, Vol.75, No.3, (August), s.339-376.
- Acar, Fatma (1950), Hemşirelik ve Ziyaretçi Hemşirelik Tekniği, Verem Mücadelesi Cemiyeti Yayınları No:3, Kader Basımevi, İstanbul.
- Akgün, Seçil Karal ve Murat Uluğtekin (2001), Hilal-i Ahmer'den Kızılay'a, Cilt 2, Türk Hava Kurumu Basımevi, Ankara.
- Albayrak, Mustafa (2004), Türk Siyasi Tarihinde Demokrat Parti (1946-1960), Phoenix Yayınevi, Ankara.

- Arnold, David (1993), *Colonizing The Body: State Medicine and Epidemic Disease in Nineteenth-Century India*, University of California Press, Berkeley and Los Angeles.
- Aydın, Erdem (2002), *Türkiye’de Sağlık Teşkilatlanması Tarihi*, Naturel Kitap Yayıncılık, Ankara.
- Barton James L. (2010), *Türkiye’de Gündoğumu*, Çev. Zekeriya Başkal, Yeditepe Yayınevi, İstanbul.
- Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi (BCA) (1923), *Rockefeller Enstitüsünün Tıp, Hıfzıssıhha ve Ziraat Komisyonunun Türkiye’ye Davetinin Uygun Görülmediği*, Yer No: 30-10-0-0/200-365-12, 24 Nisan 1923.
- Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi (BCA) (1926), *İki ay süre ile Avrupa’da İncelemelerde bulunacak olan Sıhhiye Vekili Dr. Refik (Saydam)’a verilecek günlük ve yolluğun Sıhhiye Bütçesinin Özel Faslından Ödenmesi*, Yer No: 30-18-1-1/18-27-12, 4 Mayıs 1926.
- Birn, Anne-Emanuelle (2014), “Philanthrocapitalism, Past and Present: The Rockefeller Foundation, the Gates Foundation, and The Setting(s) of The International/Global Health Agenda”, *Hypothesis*, Vol.12, No.1, s. 1-27.
- Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA) (1916), *Amerikalı Edward Stoever Nam Şahıs ve Faaliyetleri Hakkında Malumat, Hariciye Siyasi (HR. SYS.)*, Dosya No: 2422, Belge No: 30, 17 Haziran 1916.
- Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA) (1916), *Zahiren Osmanlı Memleketindeki Muhtaç Ahaliye Hakikatte ise Ermenilere Yardım Dağıtmak için Amerika Zenginlerinden Oluşan Rockefeller Heyeti’nce İstanbul’a Gönderilen Fladelfiyalı Mühendis Edward Stoever’in Kendisine Hissettirilmeden İzlenmesi, İstanbul’a Girmesine izin Verilmemesi*, DH. EUM.5.Şb, Dosya No: 25, Belge No: 50, 29 Haziran 1916.
- Brown, E. Richard (1976), “Public Health in Imperialism: Early Rockefeller Programs at Home and Abroad”, *American Journal of Public Health*, Vol.66, No.9, (September), s.897-903.
- Brown, E. Richard (1977), “Comments on Brown’s Paper on Rockefeller Influence”, *American Journal of Public Health*, Vol.67, No.2, (February), s.190-192.
- Brown, E. Richard (1979), *Rockefeller Medicine Men: Medicine and Capitalism in America*, University of California Press, Berkeley.
- Chernow, Ron (2004), *Titan: The Life of John D. Rockefeller, Sr., Second Edition*, Vintage Books, New York.
- Corner, George Washington (1964), *A History of the Rockefeller Institute, 1901-1953: Origins and Growth*, The Rockefeller Institute Press, New York.
- Çeviker, Gülsevım (2011), *Amiral Bristol Hemşirelik Okulu (1920-1999)*, Yay. Haz. Yavuz Selim Karakışla, Vehbi Koç Vakfı Yayınları, İstanbul.
- Dedeoğlu, Necati (2001), “Hıfzıssıhha Okulu: Tarihçesi, Önemi”, *Toplum ve Hekim*, Cilt 16, Sayı 6, (Kasım-Aralık), s.468-469.

- DeNovo, John A. (1963), *American Interests and Policies in the Middle East, 1900-1939*, The University of Minnesota Press, Minneapolis.
- Dirim (1946), “Olan Bitenler”, *Dirim Aylık Tıp Gazetesi*, Cilt XXI, Sayı 12, (Aralık), s.454.
- Dirim (1949), “Olan Bitenler”, *Dirim Aylık Tıp Gazetesi*, Cilt XXIV, Sayı 3, (Mart), s.69.
- Erdem, Murat ve Kenneth W. Rose (2000), “American Philanthropy in Republican Turkey: The Case of Rockefeller and Ford Foundations”, *The Turkish Yearbook of International Relations*, Research Center for International Political and Economic Relations, Ankara University, Faculty of Political Science Publications, Vol.31, No.2, s.131-157.
- Erhan, Çağrı (2015), *Türk-Amerikan İlişkilerinin Tarihsel Kökenleri*, İmge Kitabevi, Ankara.
- Gören, Sadık ve Mustafa Görsel (1961), *Türkiye Cumhuriyeti Sağlık ve Sosyal Yardım Bakanlığı Hıfzıssıhha Okulu 25 inci Yıldönümü (2 Kasım 1936-2 Kasım 1961) Tarihiçe ve Çalışmaları*, Ankara Basım ve Ciltevi, Ankara.
- Gunn, Selskar M. (1925), *Diary of a Visit to Turkey, May 5-13*, RFA, RG 6.1, Series 1.1, Box 37, Folder 458. <http://dimes.rockarch.org>, 23.01.2017.
- Gunn, Selskar M. (1927), *Diary, 3 January-30 June 1927*, Rockefeller Foundation records, officers' diaries, RG 12, F-L, <http://dimes.rockarch.org>, 23.01.2017.
- Hackett, Lewis Wendell, “History of the International Health Division,” 100 Years: The Rockefeller Foundation, <http://rockefeller100.org/items/show/5299>, 7.01.2017.
- <http://rockefeller100.org/exhibits/show/health>, “The IHD”, 100 Years: The Rockefeller Foundation, Health, 03.04.2015.
- <https://www.rockefellerfoundation.org/about-us/our-history/>, 13.01.2017.
- Löwy, Ilana and Patrick Zylberman (2000), “Medicine as a Social Instrument: Rockefeller Foundation, 1913–45”, *Stud. Hist. Phil. Biol. & Biomed. Sci.*, Vol. 31, No. 3, s.365–379.
- Luckett, George Sparr ve Harold Farnsworth Gray (1925), *Sıhhat-i Umumiye İdaresi Esasatı*, Çev. Sıhhiye ve Muavenet-i İçtimaiye Vekâleti, T.C. Sıhhiye ve Muavenet-i İçtimaiye Vekâleti Neşriyatı, Sayı 2, Yeni Matbaa, İstanbul.
- New York Times (1915), *Sultan Honors Americans: Confers Decorations on Three Standard Oil Officials*, (28 July, Constantinople), 29 July.
- O’Brien Thomas F. (1999), *The Century of U.S. Capitalism in Latin America*, University of New Mexico Press, Albuquerque.
- Özgiray, Ahmet (1999), “Türkiye ile Amerika Birleşik Devletleri Arasındaki Siyasi İlişkiler (1923-1928)”, *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, Cilt: XV, Sayı: 43, (Mart), s.53-75.
- Page, Benjamin B. (2001), “First Steps: The Rockefeller Foundation in Early Czechoslovakia”, *East European Quarterly*, Vol: XXXV, No:3, (September), s.259-308.

- Pearce, Richard M. (1924), *Officers Diaries: Europa and the Near East: (January 2-September 29)*, Rockefeller Foundation Records, RG12, M-R, <http://dimes.rockarch.org>, 23.01.2017.
- Rockefeller Foundation (1914), *International Health Division Annual Report 1913-1914*, The Rockefeller Foundation, New York.
- Rockefeller Foundation (1916), *International Health Division Annual Report 1916*, The Rockefeller Foundation, New York.
- Rockefeller Foundation (1928), *International Health Division Annual Report 1928*, The Rockefeller Foundation, New York.
- Rockefeller Foundation (1930), *International Health Division Annual Report 1930*, The Rockefeller Foundation, New York.
- Rockefeller Foundation (1933), *International Health Division Annual Report 1933*, The Rockefeller Foundation, New York.
- Rockefeller Foundation (1935), *International Health Division Annual Report 1935*, The Rockefeller Foundation, New York.
- Rockefeller Foundation (1936), *International Health Division Annual Report 1936*, The Rockefeller Foundation, New York.
- Rockefeller Foundation (1937), *International Health Division Annual Report 1937*, The Rockefeller Foundation, New York.
- Rose, Wickliffe (1915), "Conference between Dr. James L. Barton, Rev. J.P. McNaughton ve Mr.Rose", Rockefeller Foundation Records Wickliffe Rose's Diaries, (August, 11), s.1-5.
- Rose, Kenneth W. (2008), *The Rockefeller Foundation's Fellowship Program in Turkey, 1925-1983*, <http://www.rockarch.org/publications/resrep/pdf/roseturkey.pdf>, 01.02.2016.
- Sağlık ve Sosyal Yardım Bakanlığı-SSYB (1948), "Rockefeller Vakfı Temsilcilerinin Türkiye'yi Ziyaretleri", Sağlık Dergisi, Cilt XXII, Sayı 2, (Şubat), s.82-86.
- Sağlık ve Sosyal Yardım Bakanlığı (1982), Dr. Refik Saydam 1881-1942 Ölümünün 40. Yılı Anısına, Sağlık ve Sosyal Yardım Bakanlığı Yayın No: 495, Ankara.
- Sıhhat ve İctimai Muavenet Vekâleti (1933), *Sıhhiye Mecmuası Fevkalade Nüshası: Vekâletin On Yıllık Mesaisi (29 Birinci Teşrin 1933)*, Ankara.
- Sıhhat ve İctimai Muavenet Vekâleti (1942), *Sıhhiye Mecmuası Fevkalade Nüshası: Dr. Refik Saydam'ın Aziz Hatırasına*, Ulusal Matbaa, Ankara.
- Strode, George K. (1930), "Diary, 22-23 January 1930", Rockefeller Foundation Records, s.16-17.
- Uğurlu, Mehmet Cemil (1994), "Türkiye'de Öncü Bir Toplum Hekimi Dr. Mehmet Cemalettin Or", Ankara Üniversitesi Tıp Fakültesi Mecmuası, Cilt 47, Sayı 1, s.3-49.
- Uluğbay, Hikmet (1995), *İmparatorluktan Cumhuriyete Petropolitik*, Turkish Daily News Yayınları, Ankara.

- Tarbell, İda M. (1905), *The History of The Standard Oil Company, Vol 1, Second Impression*, McClure Phillips Co., New York.
- TBMM (1925), “Reisi Cumhur Gazi Paşa Hazretlerinin Nutku”, TBMM Zabıt Ceridesi, Cilt 19, Dönem II, 3. Yasama Yılı, Birinci Oturum (1 Kasım 1925), s.9.
- Waitzkin, Howard (2000), *The Second Sickness: Contradictions of Capitalist Health Care*, Rev. Ed., Rowman and Littlefield Publishers, Lanham.
- Waitzkin, Howard and Rebeca Jasso-Aguilar (2015), “Imperialism’s Health Component”, *Monthly Review*, Vol.67, No.3, (July-August), s.114-129.
- Weindling, Paul (1997), “Philanthropy and World Health: The Rockefeller Foundation and The League of Nations Health Organisation”, *Minerva*, Vol.35, No.3, s.269-281.
- Yeniaras, Orhan (2000), *Türkiye Kızılay Tarihine Giriş*, Kızılay Bayrampaşa Şubesi, Alkan Matbaacılık, İstanbul.
- Yürür, Gülkızılca (2013), *Gaziantep'teki Amerikan Hastanesi, Hastaneye Bağlı Tıp ve Sağlık Okullarının Tarihi ve Çevreye Etkileri*, İstanbul Üniversitesi Sağlık Bilimleri Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul.
- Zogheb, Henry de (1935), “Endüstriciler ve Finansçılar: Rockefeller”, *Fikir Hareketleri*, Çev. Atilla Atalay, Cilt 4, Sayı:87, s.137-138.